

53240

53240/101

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO OECONOMICO—POLITICA

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

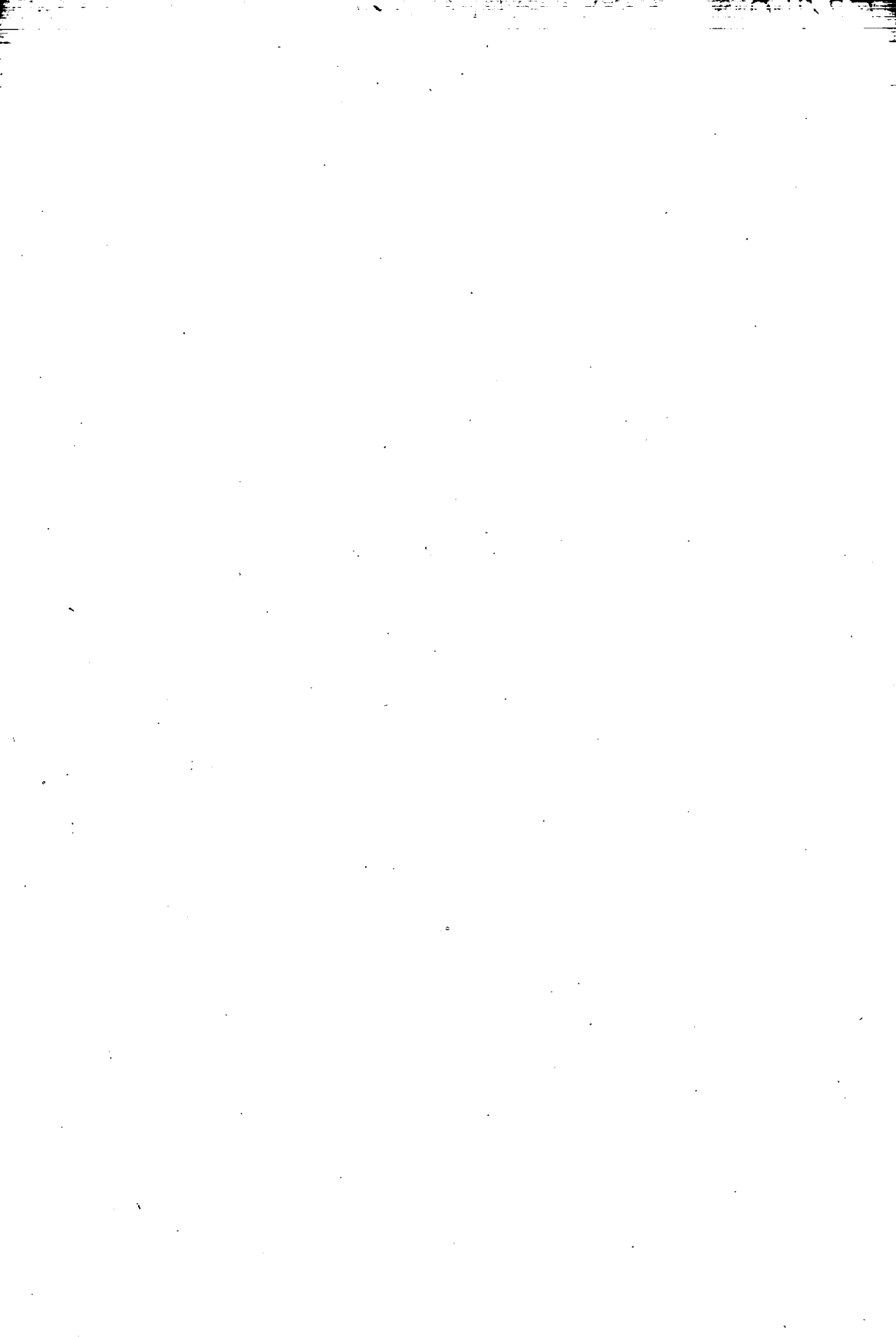
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ

POLITICAL ECONOMY

TOMUS XV.

HUNGÁRIA
SZEGED
1978

53290

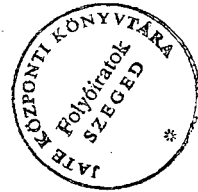
ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO OECONOMICO—POLITICA

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ

POLITICAL ECONOMY

TOMUS XV.

HUNGÁRIA
SZEGED
1978

Szerkeszti:

DR. NAGY LAJOS

tanszékvezető egyetemi tanár
a közgazdaságtudományok doktora

E kötet szerzői:

DR. ÉGETŐ EMESE egyetemi docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa

DR. IMRE OTTÓ egyetemi adjunktus

DR. MAYER LÁSZLÓ egyetemi docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa

DR. SÍPOS MIKLÓS egyetemi docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa

DR. CZAGÁNY LÁSZLÓ aspiráns

Technikai szerkesztő:

DR. SALLAI MIKLÓS

egyetemi tanársegéd

DR. ÉGETŐ EMESE:

PAPÍRPÉNZ-E A HITELPÉNZ?

A papírpénz és a hitelpénz közötti tartalmi különbség mindaddig viszonylag kézzelfogható volt, amíg a pénzrendszer kapcsolata az arannyal fennállt. A XIX. század szakírói mindig hangsúlyozták a papírpénz és a bankjegy gazdasági természetének különbségét, amiben minden bizonnyal gyakorlati tapasztalatok is szerepet játszottak. Papírpénzforgalom a múlt század utolsó harmadában három országban volt: Ausztria—Magyarországon, Olaszországban és Oroszországban. A többi európai országban a nemesfémek helyettesítője nem a papírpénz, hanem a bankjegy volt. A helyettesítést a szó szoros értelmében kell értenünk még a papírpénz esetében is, mivel a nemesfém érme együtt forgott a papírral.

Amióta viszont a pénzrendszer elszakadt az aranytól, egyre terjed az a felfogás, hogy a bankjegy (a hitelpénz) papírpénzzé, vagy „majdnem” azzá vált. Ezért azután, ha a pénzforgalom törvényeiről van szó, rendszerint minden külön elemzés nélkül érvényesnek fogadják el a mai pénzre a papírpénzforgalom törvényeit.

Kérdés azonban, hogy helyes-e ez? Ha a papírpénz és a hitelpénz gazdasági természete aranypénzrendszer esetén különböző, miért válna azonossá pusztán az aranytól való elszakadás következtében?

A kérdés helyes megválaszolása nem kizárólag elméleti szempontból fontos. Gyakorlati jelentősége korunk inflációs jelenségei közepette kézenfekvő: ha a modern pénz papírpénz, akkor kizárólag a pénz természetéből is szükségképpen következik az infláció, illetve az inflációellenes gazdaságpolitika a pénzforgalom mennyiségi szabályozásával valósítható meg. Amennyiben viszont *nem* papírpénz, akkor az infláció oka sem vezethető vissza pusztán a pénz természetére és a pénzpolitikára. Akkor más tényezőket is számításba kell venni.

1. A papírpénz és a hitelpénz közeledése

„Elmosódóban van a bankjegy és a papírpénz közötti különbség”¹ — mondja a tankönyv Erdős Péter nyomán — mert mind a bankjegy, mind a papírpénz megváltozott. A bankjegy „közeledett” a papírpénzhez, mert ma már nem váltható be aranyra — a papírpénz sohasem volt beváltható — így csupán *formális fizetési ígéret*. (Hitelpénznek hitelpénz, de nem a bankár „saját” váltója, illetve csak formálisan az.) A papírpénz is közeledett a bankjegyhez, mert az államháztartás „kiadási több-

¹ A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1976. 334. 1.

letének fedezésére nem maga bocsát ki papirosanyagú pénzt, hanem ... állami adósságleveleket nyomtat, és ezeket... a kölcsönkötvényeket — vagy ezek egy részét adja el a banknak, illetve a nemzeti banknak.”² Azaz a *papírpénz is formálisan hitelpénzzé, fizetési ígéretté vált*. „Nem teszünk tehát fogalmi különbséget” — vonja le a következtetést a tankönyv — „mert sem klasszikus bankjegy, sem klasszikus papírpénz nem létezik”.³ Továbbá mivel gyakorlatilag sem lehet a kettőt megkülönböztetni, mindkettőt egyformán egy fogalommal, a *jegybankpénz* fogalmával jelöli. Erdős Péter „papirosanyagú” pénznek nevezi, amiben tükröződik is az ő felfogása; ti., hogy lényegében papírpénznek tekinti. (Ami összhangban is van jövedelmi pénzelméletével.) A jegybankpénz elnevezés a modern pénz formáira utal inkább: a bankjegyre és a számlapénzre.

Ha közelebbről megvizsgáljuk a papírpénz és a hitelpénz közeledésére felhozott érveket, problémánk szempontjából két kérdés vetődik fel. Az első: *papírrá változtatja-e a hitelpénzt az aranytól való elszakadás?* Abban a megfogalmazásban ugyanis, hogy a bankjegy azért közeledett a papírpénzhez, mert ma már nem váltható be aranyra, az az elképzelés fogalmazódik meg, hogy a *hitelpénz forgalmának törvényei pusztán azért nem azonosak a papírpénzforgalom törvényeivel, mert a beválthatóság következtében az arany rákényszerítette saját fogalmi törvényeit*.

A második kérdés: *papírrá változtatja-e a hitelpénzt az állami tudatos pénzrontás?* Papírpénz ugyanis — napjainkban — csakis az állami, tudatos pénzrontás révén kerülhet a forgalomba. Azok a megfogalmazások, hogy a monopoltörvények által élénkíti a gazdaságot (tehát bővíti az áruforgalom terjedelmét), hogy *pótlólagos pénzt pumpál* a forgalomba, a mennyiségi pénzelmélet legtisztább megnyilvánulásai. Elképzelhető tehát, hogy az *aranytól elszakadt hitelpénz egyébként nem válna papírpénzzé, de forgalmának törvényei mégis azonosak vele, mert az állami pénzrontás rákényszeríti*. Úgy vélem az utóbbi felfogás az, amely ma nálunk uralkodó. Nézzük meg tehát, mit mond a tankönyv.

Ha az „árutermelők nem juthatnak átváltás útján aranyhoz, pénzüket *nem aranyat helyettesít*. Ha az aranyra való beválthatóság megszűnik, a bankjegy pénzhelyettesítőből pénzzé válik, már nem aranyat képvisel...” Hasonlóképpen a költségvetésnek hitelbe adott jegybankpénz is pénz, nem pedig pénzhelyettesítő.”⁴

Továbbá: „Aranypénzrendszer esetén a pénzteremtés, és vele a forgalomban levő pénzhelyettesítők volumene sem alakulhat akárhogyan”. „*Rendes körülmények között* (kiemelés tőlem — ÉE.) „a forgalomban levő pénz mennyisége a megengedhető határt nem szokta túlhaladni”. „Csak annyi pénz lehet forgalomban ...amennyi az aranyra való beválthatósággal még összeegyeztethető”.⁵

Az aranytól elszakadt pénzrendszerben viszont: „A költségvetés költségeinek nem szabhat határt a nemzeti bank likviditása”.⁶ Úgy gondolom az idézetek önmagukért beszélnek.

Mielőtt megpróbálnánk válaszolni a feltett kérdéseinkre, néhány dologban vitakoznunk kell tankönyvünkkel.

Az első dolog mindjárt a papírpénz közeledése a bankjegyhez. Alapvető tévedés, hogy a papírpénz hitelformát csupán a monopolkapitalizmusban, pláne az állami

² Uo. 333. 1.

³ Uo. 335. 1.

⁴ Im. 338—341. 1.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

monopolkapitalizmusban ölt.⁷ Ez egyszerűen nem igaz. Az államkincstár többlet-kiadásainak fedezésére szolgáló papírpénz már a XVIII. században hiteljegy formájában jelent meg.⁸ Sőt, Anglia a napóleoni háborúkat pontosan úgy finanszírozta, ahogy azt a mai monopoltőkés állam szokta.⁹ Nem, a papírpénz nem a huszadik században „közeledett” a hitelpénzhez. *A hitelformájú papírpénz egyidős a bankjeggyel.* A klasszikusnak tekintett hitelpénz (bankjegy) csak Angliában alakult ki a XVIII. században (1773-ban hozták azt a törvényt, amelynek értelmében az Angol Bank jegyeinek hamisítását ugyanúgy halállal büntetik, mint az érmehamisítást de csak 1812-ben hoznak törvényt az elfogadási kötelezettségről, azaz ekkor vált törvényes fizetési eszközzé a bankjegy), de hát Anglia ekkor Európa más országaihoz képest „koraéretten modern volt”,¹⁰ s az Angol Bankhoz fogható szerepet egyetlen más bank sem játszott. Az Angol Bank az államtól kapott monopólium alapján (1696) önállóan — az állam közreműködése nélkül — hozza forgalomba bankjegyeit a „közönség”-nek nyújtott hitelein keresztül. Ad ugyan kölcsönt az államnak is, de döntő a gazdasági szférának nyújtott hitel; bocsát ki pénzt az állam számára is, de a magángazdaság számára is. Európa más országaiban viszont ilyen jellegű bankkal ebben az időben nem találkozunk; más államok nem ismerik el egyetlen bank hiteljegyét sem törvényes fizetési eszköznek, hanem maga az állam hozza azokat forgalomba. A kincstár vesz tehát fel hitelt — egy vagy több banktól — későbbi bevételi terhére, vagyis az államnak nyújtott hitel jegyei válnak törvényesen fizetési eszközzé. (Az, hogy a kincstár nemcsak többletkiadásait fedezte kölcsönből, hanem mindig is hitelből működött, úgy gondolom nem igényel különösebb magyarázatot. Az adókból származó bevételek nem állnak év elején rendelkezésre, sőt nem is olyan ütemben folynak be, ahogyan a kiadások felmerülnek. Az „adóberlők” rendszere meglehetősen régi intézmény. A papírpénz és a „klasszikus” bankjegy között tehát nem az a különbség, hogy az egyik hitelpénz, a másik meg nem — legalábbis amióta a *papírpénz*

⁷ Im. 333. 1.

⁸ A XVIII. szd. különösen gazdag papírpénzzel folytatott kísérletekben. Az egyik leghírhedtebb példa a Low-féle pénz 1716-tól, amelyet ugyan nehéz lenne kategorizálni, mivel (bár csekély fedezete volt) beváltható volt ezüstre is és bizonyos részvényekre is. (Bácskai—Husztí—Simonné: A pénz. Kossuth K. 1974. 90—91. 1.) Tipikus papírpénz viszont a spanyol „vales” 1780-ban a spanyol kincstár az amerikai háború finanszírozására egy bankkonzorciumtól nagy összegű kölcsönt vett fel az Amerikából később érkező (a háború által feltartóztatott) ezüst terhére. Ezt a kölcsönt királyi bón formájában helyezték el a spanyol lakosság között. Ezek a bónok — a „vales”-ek — előbb leértékelődtek, később azonban, amikor a mexikói ezüst megérkezett, ismét felértékelődtek; sőt a nemesfémekkel szemben árszínvonalon forogtak, úgy, hogy III. Károly később más célokra (köz művek létesítése) újabb mennyiséget bocsátott ki. (Pierre Vilar: Arany és pénz a történelemben. Ediciones Ariel Barcelona, 1969.) A francia forradalom assignátája szintén hiteljegy formájú papírpénz volt — legalább is eredetileg. Az 1789 decemberében kibocsátott assignáta ugyanis nagycímletű kamatozó értékpapír volt, ráadásul leszámítható, azaz ezüstre beváltható. Fedezetét az elkobozott földek árveréséből majdnem befolyó állami bevételek képezték. Ezzel az assignátával fizetett az állam hitelezőinek, akik ha földet akartak vásárolni, az árverésen kialakult árat az assignátával fizethették ki. Fokozatosan csökkent azonban az assignáták címlete (kibocsátáskor 1000 font, 1970-ben a legkisebb címlet 50 font, 1791-ben 5 font) és a kamatot is eltörlik. 1793-ban betiltják a leszámíthatását, vagyis kényszerárfolyamú papírpénzzé válik. (P. Vilar: I. m.)

Megemlíthetjük még az amszterdami bankpénzt is, amely lényegében a spanyol dublonok számlapénze volt.

⁹ „Elképzelhető-e esztelenebb valami, mint például az Angol Bank 1797 és 1817 között? Bankjegyeinek csak az állam révén van hitelük, s mégis az államkölcsönök kamatai formájában az állam, tehát a közönség által megfizeteti azt a hatalmat, amelyet az államtól kapott arra, hogy ezeket a bankjegyeket papírból pénzzé változtassa, s aztán az államnak kölcsönadja”. Marx: A tőke III. köt. 530—531. 1.

¹⁰ P. Vilar: I. m.

„*költségvetési*” pénz, míg a bankjegy „*kereskedelmi*” pénz. Természetük különbsége alapvetően abból fakad, hogy a bankjegy forgalom a váltóforgalmon alapszik, a papír pénzforgalom pedig a költségvetési politikán.

A történeti vizsgálódás azonban nemcsak arra hívja fel a figyelmet, hogy a hitelformájú papírpénz legalább olyan régi, mint a bankjegy, hanem arra is, hogy *sohasem létezett olyan bankjegy, amely csakis, és kizárólag a váltóforgalom alapján keletkezhetett.* Az angol bankjegy, amely klasszikusnak tekinthető, *mindig is kettős természetű volt.* Az Angol Bank is nyújtott kölcsönt az államnak, és bocsátott ki számára is pénzt, *kezdetől fogva.* Éppen ezért keverték össze a XIX. század elején a korabeli szerzők a papírpénzt és a bankjegyet, s nevezték mind a kettőt papírpénznek. (Gyakran Marx is, aki bár különbséget tesz, mégis papírpénznek nevezi a bankjegyet is.)

A félreértések elkerülése végett tisztáznunk kell az aranypénzrendszer fogalmát is. Tankönyveink megelégszenek azzal, hogy hangsúlyozzák a bankjegy aranya való beválthatóságát, de kimarad a meghatározásból, hogy ez a rendszer *nem monetárrendszer, hanem hitelrendszer.* Mégpedig fejlett hitelrendszer — készpénznélküli elszámolásokkal, bankrendszerrel, és mindennel, ami ezzel jár. Tehát egy olyan rendszer, ahol a pénz nem közvetíti az áruk cseréjét, hanem lezárja, ahol a forgalomhoz nem feltétlenül szükséges a pénz, ahol a nemesfémérme visszaszorul a kiskereskedelembe.¹¹

Nos, ezek után vegyük szemügyre idézeteinket. Ha azoktól a kisebb — enyhén szólva — meglepő állításoktól, amelyek csak logikátlannak tűnnek (pl. a bankjegy azért, mert aranyat helyettesít a forgalomban, aranyat is képvisel; hogy a papírpénz azért válik pénzből pénzzé, mert a bankjegy aranya való beválthatósága megszűnik, stb.) el is tekintünk, egy megállapításra okvetlenül fel kell figyelniünk. „Csak annyi pénz lehet a forgalomban... amennyi az aranya való beválthatósággal összeegyeztethető”. Nagyon hasonlít ez a megállapítás arra a currency-elvre, amely a bankjegykibocsátás szabályozását az aranypénz mozgásainak megfelelően akarta szabályozni.¹² A különbség csupán az, hogy a bankjegykibocsátás maximumát nem az aranytarték abszolút nagyságában, hanem ennél valamivel magasabban állapítja meg. (Úgy, mint a banking iskola). Csak annyi bankjegy kerülhet forgalomba, amely mellett az aranya való beválthatóság nem forog veszélyben. „Rendes körülmények között” nincs is probléma, mert a váltószámítás ellenében kibocsátott bankjegy mennyisége általában együtt nő az áruforgalom szükségleteivel. Az áruforgalom szükségleteit meghaladó pénzteremtés okoz csak problémát, mert ez veszélyezteti az aranya való beválthatóságot.¹³ Rendes körülmények között természetesen nincs probléma: a hitel együtt bővül a termeléssel és a forgalommal. A készpénznélküli elszámolások következtében pedig rendszerint még annyi pénzt sem teremtenek, amennyit az aranytarték lehetővé tesz. De mi van „rendetlen” körülmények között? Nos, akkor rendszerint fel kell függeszteni az aranya való beválthatóságot.

Az újratermelés zavarai esetén, amikor az árukat nem lehet, vagy nehéz eladni, a hitelrendszer visszacsap monetárrendszerre.¹⁴ A kereskedelmi hitel összeszűkül, már senki sem akar hitelbe, hanem csakis készpénzért eladni; pénzhiány lép fel, és megnő a kereslet a pénz, illetve a pénzhitel iránt. S ha nincs elég pénz — márpedig hogy is

¹¹ Marx: A tőke I. köt. 135—136. 1.

¹² Lásd: Marx: A tőke III. köt. 534. 1. Egyébként nemcsak akarta, hanem a Peel törvény életbeléptetésével szabályozta is.

¹³ Tankönyv, 338. 1.

¹⁴ Marx: A tőke I. köt. 134. 1.

lehetne egy hitelgazdaságban annyi pénz, amennyit a monetárrendszer igényel — akkor tör ki a pánik, és akkor akarnak minden váltót bankjegyre és minden bankjegyet aranyra beváltani. Vagyis *nem akkor jelentkezik a hitelpénz aranyra való beváltásának igénye, amikor sok a pénz, hanem éppen fordítva, amikor pénzhiány van.*

Ilyenkor a pénz (a bankjegyek) mennyiségének csökkentése — az aranyra való beválthatóság érdekében — tovább rontja a gazdasági helyzetet. Világos — írja Marx —, „hogy a bank, amíg hitele nem rendült meg, a pánikot ilyen esetekben a hitel pénz szaporításával enyhíti, bevonásával viszont erősíti.” Vagyis a bankjegyforgalomnak az aranytartalék alakulásához kötött *szabályozása* egyáltalán nem korlátozza a hitelpénz szaporítását addig, amíg amúgy is elég van belőle, de amint pénzhiány lép fel, akkor akadályozza a pénzteremtést. Azok a kényszer szabályok — írja továbbá Marx — amelyekkel biztosítják az átválthatóság feltételeit „*helytelen pénzelméleten alapuló helytelen törvényhozás*” eredményei, amelyek következtében „néhány milliónyi pénzért, sok millió árut” áldoznak fel.¹⁵ A currency és a banking iskola között is a vita csak a körül forgott, hogy többet vagy kevesebbet kell-e feláldozni a reális gazdaságból válságos pillanatokban a nemesfémalap megtartása érdekében.¹⁶ „A modern ipar egész története bizonyítja, hogy ha a belföldi termelés szervezett lenne, nemesfémre valóban csak a külkereskedelmi egyenleg kiegyenlítése céljából volna szükség — akkor, amikor az egyensúly pillantnyilag felborul. Az úgynevezett *nemzeti bankok készfeszítéseinek felfüggesztése*, amihez végső esetben mindig folyamodnak, mint az egyetlen menedékhez, bizonyítja, hogy *a belföldnek már most sincs fémpénzre szüksége*”.¹⁷ (Kiemelés tőlem — ÉE.)

Nos, ami a hitelpénzszaporítás, egyáltalán a hitelexpanzió válság idején való üdvös hatását illeti, ezt azóta a monopoltőkés állam is felfedezte, és gyakorolja. Sőt, úgy tűnik, mintha azt is felfedezte volna, hogy hogyan lehet *megakadályozni a hitelrendszer monetárrendszerré való visszaváltozását válság idején*. Ez azonban külön vizsgálatot igényel. Anélkül azonban, hogy túlzott következtetéseket vonnánk le néhány idézet alapján, annyit nyugodtan leszögezhetünk, hogy:

1. A bankjegy aranyra való beválthatósága *nem korlátozza, hogy a forgalomba a szükségesnél több pénz kerüljön*, hanem azt, hogy amikor a forgalom pénzszükséglete megnő (hitelrendszer monetárrendszerbe csap át) *a szükséges mennyiség a forgalomba kerüljön*. „Rendes körülmények” között semmit sem korlátozott, mert ki sem használták a teljes aranyfedezetet. Nem volt rá szükség. s

2. A bankjegy aranyra való beválthatósága *nem spontán aranymechanizmus* révén biztosította az arany és a bankjegy értékének összhangját, *hanem azokon a kényszerrendszabályokon keresztül, amelyekkel a beválthatóságot biztosították*, és amelyek egyébként szinte teljesen azonosak voltak a mai monopoltőkés állam pénzügyi szabályozó eszközeivel: hitelmegszorítás, kamatláb emelése stb.

3. Azt, hogy papírpénzről vagy bankjegyről van-e szó, nem az dönti el, hogy jogilag beváltható-e aranyra vagy sem. *Az aranypénzzel együtt forgó*, de beválthatatlan *papírpénz gyakorlatilag* beváltható — csak az a kérdés, hogy mennyiért: névértéken vagy sem.¹⁸ Márpedig a papírpénz aranypénzrendszer esetén szükségképpen együtt forog az arannyal; attól, hogy nem garantálta törvény a papírpénz névértéken való beváltását (belföldi viszonylatban) az arany még nem szorult ki a

¹⁵ Marx: A tőke III. köt. 505. 1.

¹⁶ Uo. 559. 1.

¹⁷ Uo. 506. 1.

¹⁸ Az átválthatóság gazdasági törvény, bármilyen is a jogi törvény — írja Marx. A politika i gazdaságtan bírálatához. 62. 1.

forgalomból azokban az országokban sem, ahol papírpénz volt forgalomban, nem pedig bankjegy. Az arany érme kiszorulása a kiskereskedelemből csak a XX. században következett be.

Ezek után térjünk át második kérdésünkre: az állami pénzrontás következményeire. Papírpénz tehát — ha szándékosan is — de kerülhet forgalomba, és akkor nem lehet megkülönböztetni formailag a bankjegytől. Az állami „pénzhígítás” rontja a pénzt: tapasztalati tény, hogy általa növekszik az árszínvonal. Nos, az állami tudatos pénzrontás vonatkozásában az emberiség története komoly tapasztalatokkal rendelkezik — a legrégebbi időktől kezdve.

Az államadósság, és vele együtt az állami pénzrontás sem a XX. század találmánya. Valószínűleg ugyanolyan régi, mint maga az állam. A régi királyok, vagy éppen köztársaságok pénzrontása az államkincstár deficitjének fedezésére gyakran nagyon hasonlít a mai tőkés kormányok ilyen irányú tevékenységéhez.

Adam Smith írja, hogy a római köztársaság a pun háborúk költségeit államkölcsönből finanszírozta, s miután törleszteni nem tudott, adóssága rendezését pénzrontással oldotta meg. „A rómaiak az első puni háború végén az asnak, tehát azon érme vagy érték fémtartamát, amelyen számították többi összes érméik értékét, tizenkét uncia rézről két uncia rézre szállították le, vagyis a két uncia rezet oly értékre emelték, melyet azelőtt tizenkét uncia fejezett ki. A köztársaság e módon az általa tett nagy adósságokat a tényleg kapott érték hatod részével fizethette vissza”.¹⁹ A következő pun háborúk alatt az as tovább értéktelenedett: a második pun háború alatt egy uncia rézre, a harmadik után pedig fél unciára szállították le az értékét.

Ugyanez a probléma jelentkezett Angliában a XVIII. század elején és a XIX. század második évtizedében az *érmeérték felemelése* körül kirobbant vitákban.²⁰ A különbség csak az volt, hogy a vita mindkét esetben a körül forgott, hogy a leértékelődött pénzben felvett államadósságokat teljes értékű pénzben kell-e visszafizetni vagy sem. Mivel a leértékelődött pénzt is fontnak nevezték, meg a teljes értékű pénzt is, azon vitakoztak, hogy *meg kell-e azért változtatni a pénzmércét* vagy sem. Egyesek azt követelték, hogy a mércét szállítsák le a leértékelésnek megfelelően: ha a font most kevesebb aranyat képvisel, akkor ez a csökkent mennyiség viselje a font nevet, illetve ugyanabból a mennyiségből több ugyanazon névértékű érmét verjenek. (A mércének ezt a leszállítását nevezték a pénz értéke felemelésének.) Mások viszont azt mondták, hogy erről szó sem lehet, állítsák inkább vissza a régi állapotot, s a „könnyű” pénzek helyett verjenek teljes súlyú érméket.

Bár úgy tűnik meglehetősen különböző módszerekről van szó, a dolgok lényegét tekintve semmi különbség nincs. Az ok minden esetben azonos volt: a háborús gazdaság, a fegyverkezés miatt fellépő államkincstári deficit finanszírozása. Az eszköz is azonos: az államadósság és pénzrontás. Ugyan miben különbözik ettől a modern tőkés állam tevékenysége? Az sem tesz mást, mint fegyverkezik, növeli az improduktív kiadásokat, a költségvetési deficitet adósságból fedezi, amit csökkent értékű pénzben fizet vissza, ő is rontja a pénzt azáltal, hogy a pénz-mércét leszállítja. A különbség csak annyi, hogy mindezt nemcsak háború idején teszi: az államadósság (deficités költségvetési politika) és a fegyverkezés a békegazdaságba is beépült.

A tartalmi azonosságok mellett formai hasonlóságokat is kereshetnénk (a szándékos hatósági aktuson kívül is) mindhárom esetben. A mi szempontunkból azonban

¹⁹ Smith Ádám: Vizsgálódás a nemzeti vagyონosság természetéről és okairól. Pallas, 1899. IV. köt. 382. 1.

²⁰ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonásai. Marx—Engels Művei. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 46/II. köt. 256—260. 1.

a harmadik eset az, amelyeik különösen érdekes. Rávilágít ugyanis Ricardo tévedésének okára, ti. *mi indította őt arra, hogy a papírpénzforgalom törvényeit „ráhúzza” az aranypenzforgalomra is.*

A leértékelődött pénz a napóleoni háborúk idején már nem „megnyírbált” érme volt, hanem leértékelődött bankjegy. A dolog érdekessége azonban az, hogy *a leértékelődött bankjeggyel együttforgó teljes súlyú érmék is leértékelődtek.* Azaz ugyanannyi arany, érme formában kevesebbet ért, mint rúd formában, vagyis „a bullion-ár az érme ár fölé emelkedett.”²¹

Nos, ha a nemesfémérme is leértékelődik a papírpénzzel együtt, akkor ez, ha nem is menti, de magyarázza Ricardo tévedését.

De miért értékelődött le az érme? A bankjegyről tudjuk, hogy miért: az Angol Bank 1797-ben felfüggesztette²² az aranyra való beváltását, a kormány pedig hadikiadásai fedezése céljából tetemes adósságai révén „hígitotta” a pénzt.²³ (Egyébként nem elsősorban pénzhitel felvételével, hanem azzal, hogy az állami vásárlások révén forgalomba került kincstárjegyeket a Bank leszámította — úgy mint az áruváltókat). Ez azonban még nem elég ok ahhoz, hogy az aranyérmék is leértékelődjenek, amikor a rúdarany ára változatlan marad. *Az érmék azért értékelődtek le, mert a kormány kivitelüket és beolvasztásukat is megtiltotta.*²⁴ Vagyis sem kincssé nem válhatott, sem külföldre nem áramolhatott, a forgalmi eszköznek *kellett* maradnia. Ezért gondolta Ricardo, hogy az aranypénzre is érvényes a mennyiségi pénzelmélet. Rendkívül tanulságos eset.

Mit állapíthatunk meg ezek után az állami pénzrontásról anélkül, hogy megalapozatlan dolgokat állítanánk? Néhány dolgot azért lehet.

Először: *az állami költségvetés (kincstár) költekezésének sohasem szabott korlátot semmiféle pénzrendszer, sem pedig egy (vagy több) bank likviditása.* A költségvetés költekezhet, vagy takarékoskodhat aszerint, hogy a kormány éppen milyen gazdaságpolitikát folytat. A gazdaságpolitika milyensége sok mindentől függ, de teljesen független attól, hogy miből van a pénz: fém, vagy papír vagy bankjegy, és attól is, hogyan alakul a központi bank likviditása.

Másodszor: példáink is bizonyítják, hogy az állam *mindig szabályozta a pénzt:* sőt mindig rontotta is, ha érdekei úgy kívánták — és ebben sohasem akadályozta az, hogy miből volt a pénz. A nemesfém pénzt is rontotta nemcsak „körülnyírással”, hanem hatósági intézkedésekkel is.

Harmadszor: *az állami szabályozás nem változtatja meg a pénz természetét,* legfeljebb — amíg érvényben van — akadályozza azt, hogy saját törvényei szerint működjön. Meglehetősen bizarr ötlet lenne azt állítani, hogy az állami intézkedések következtében a napóleoni háborúk idején Angliában az aranypenz papírrá vált. (Pedig az érmék elértéktelenedtek.) *A fizetési eszközök leértékelődése önmagában tehát nem minősíti a pénzt.*

²¹ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Kossuth, 1972. II. köt. 256.1.

²² 1977 május 3-án tette közzé a kormány a „Bank Restriction Act”-et, amely felhatalmazta az Angol Bankot, hogy június 24-ig ne fizessen vissza. A nem egészen 2 hónapra tervezett intézkedés több, mint 20 évig, 1821-ig érvényben maradt. (Pierre Vilar: I. m.)

²³ Olyan véleménnyel is találkozhatunk, hogy ez az infláció nem pénz infláció, hanem hitel infláció volt, nem annyira az állami pénzhígítás következménye, mint inkább az akkori bankalapítási hullám következménye volt. (P. Vilar: I. m.)

²⁴ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. II. rész. 256. 1.

2. A hitelpénz gazdasági természetete

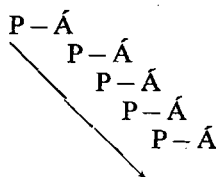
Az eddigiek alapján egy dolgot határozottan megállapíthatunk: a pénz természetét nem érdemes tisztán *jogi* oldalról vizsgálnunk, mert *minden pénz szabályozható államilag* (és szabályozták is). Ha tehát a papírpénz és a hitelpénz különbségét akarjuk feltárni, *gazdasági* természetüket kell vizsgálat tárgyává tennünk. Nézzük tehát erről az oldalról a kérdést.

A papírpénz tehát államjegy.²⁵ Függetlenül attól, hogy formálisan nyújt-e hitelt a központi bank vagy sem, lényegében az *állam még be nem folyt jövedelmeinek* meghitelezése révén keletkezik. Az állami költségvetés *kiadásai* révén kerül forgalomba és *bevételei* révén kerül ki onnan.

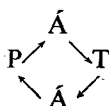
1. sz. ábra

A pénz mint jövedelem és mint tőke mozgása

a) $\bar{A} - P - \bar{A}$

b) $P - \bar{A} - P'$

Az államjegy tehát a *jövedelem pénzformája*. A pénz, mint pénz — azaz a jövedelem pénzformája — és a pénz, mint tőke között lényeges különbség van. A pénz, ha jövedelemként költik el — márpedig az állam rendszerint ezt teszi — *végleg elköltik*, érte árut vásárolnak, és így többé *nem tér vissza* eredeti tulajdonosához. A pénz forgalmát itt az eredeti tulajdonosától egyre távolodó mozgás jellemzi.

A pénznek, mint tőkének a forgalma ezzel szemben *körforgás*. A $(P - \bar{A}' - P')$ metamorfózisból következik, hogy a tőkeként kiadott pénznek vissza kell térnie eredeti tulajdonosához — még hozzá megszorodva.

Az állam pénzkiadásai jövedelmének elköltését jelentik, ezért a papírpénz (az államjegy) forgalmára $(P - \bar{A})$ az egyre távolodó mozgás jellemző. Ezért a papírpénzkibocsátás a forgalomban levő pénz mennyiségének szaporítását jelenti. Az állami költségvetés által kibocsátott pénz azonban vissza is tér hozzá bevételei révén. Így az általa teremtett pénz semmiféle zavart nem okoz a forgalomban — mindaddig, amíg ki is von annyi pénzt a forgalomból, amennyit belepumpált. Azaz addig, amíg bevételei és kiadásai fedik egymást, az államjegy forgalomból való kilépése biztosított, felesleges pénz nem reked a forgalomban. Az állam azonban szükséges, de jövedelmével nem fedezett kiadásait is finanszírozhatja államjegyek kibocsátásával (mint ahogyan ez a napoleoni háborúk óta szokásossá is vált). Ebben az esetben viszont — mivel bevételei kisebbek, mint kiadásai — az általa forgalomba dobott pénz teljes egészében nem tér vissza hozzá, s így semmi biztosíték nincs arra, hogy alkalmazkodni tudjon a forgalom szükségleteihez. Azt a pénzmennyiséget *nem az áruforgalom szükségletei szívták a forgalomba, hanem az állam pénzügyi problémái követ-*

²⁵ Az államjegy elnevezés a múlt században feltehetően általános volt. Így emlegetik a tankönyvek és a lexikonok (Lásd: Pallas), de Marx is félreérthetetlenül utal rá A tőke I. kötetében. (Lásd: pl. lábjegyzet az 1961-es kiadás 124. oldalán.)

keztében került oda. Sőt, nem is alkalmazkodhat, hiszen itt egy olyan $P-\bar{A}-P$ körforgásról van szó, amelyik nem válik szét vételre és eladásra.

A költségvetés kiadásai esetében ($P-\bar{A}$ mozzanat) az állam pénzt dob a forgalomba, és árut von el. A költségvetési bevételek azonban *nem* $\bar{A}-P$ mozzanatot testesítenek meg, hanem árumozgás nélküli pénzmozgást. (A bevételek nem árueladásból származnak.) Az államjegynek tehát nincs olyan mechanizmusa, amely spontánul biztosíthatná zavartalan körforgását. Ehhez eleve kényszerrendszabályokra van szükség: az adókat be kell hajtani.

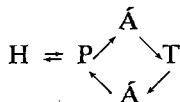
Amennyiben viszont a költségvetés deficitese — azaz az állam annyit költ, *mintha* a deficit összegével nagyobb várható bevétele lenne — a pénz forgása szempontjából azt jelenti, hogy a kényszerrendszabály sem működött, s a forgalomban olyan pénz maradt, amellyel szemben nem áll áru. Ugyanakkor a költségvetés bankkal szemben fennálló adóssága is „függőben” marad.

A múlt század közgazdasági szakírói éppen azért helytelenítették a papírpénz forgalmat, mert az állam számára ez a legkényelmesebb és legolcsóbb eszköz (kamatmentes hitel) pénzügyi problémáinak megoldására, ugyanakkor a legnehezebben ellenőrizhető.

A bankjegy mechanizmusa lényegében különbözik az államjegyétől. Ebben az esetben a bank *nem jövedelmet finanszíroz meg, hanem tőkét*, mégpedig működő, termelő tőkét. (A kereskedelmi hitel esetében ugyanis a termelőtőke egy részét adják kölcsön árutőke formájában.) A bankár a pénzt szintén tőkeként adja ki, ezért a bank pénzteremtő hitele csak meghosszabbítja azt a körforgást, amit a működő tőke már létrehozott.

2. sz. ábra

A bankjegy körforgása

A bankjegyet tehát — szemben az államjeggyel — az áruforgalom szükségletei *szívják* a forgalomba, méghozzá *ideiglenesen*. Ez az ideiglenesség azonban nemcsak pénzoldalon, hanem áru oldalon is jelentkezik. Ez a ($P-\bar{A}$) mozzanat azt jelenti, hogy *árut vonnak el a forgalomból ideiglenesen* — azért, hogy továbbfeldolgozva vagy máshova szállítva újra eladják — és pénzt dobnak a forgalomba. Amikor az árut *végleg eladják*, tehát kilép a forgalomból ($\bar{A}-P$) — most már nem ideiglenesen — *a pénz is kilép a forgalomból végleg*; a hitelt visszafizetik, a pénz megsemmisül.

Ez a pénzforgalom tehát rugalmasan igazodik az áruforgalomhoz: nem zavarja annak mozgását, ellenkezőleg: követi. Spontán mechanizmus biztosítja a pénz kilépését.

Itt tehát egyáltalán nem az a probléma, hogy sikerül-e kiszivattyúzni a forgalomból a teljes bedobott mennyiséget. Ellenkezőleg: éppen az vethető fel, hogy *miként tudnak rendszeresen több pénzt kihúzni a forgalomból, mint amit beledobtak?*

Hiszen a forgalomból ideiglenesen kivont áruk értéke ($c+v$) mindig kevesebb, mint a végleg eladott áruké ($c+v+m$), és a bank is kamattal tétézve kapja vissza az általa teremtett pénzt. Azt hiszem ez az a probléma, amit Riesz Miklós a „hitel-pénz paradoxonának” nevez. Ez azonban már egy másik probléma.

A papírpénz (államjegy) és a bankjegy *gazdasági természetére* vonatkozóan viszont megállapíthatjuk, hogy *az független az aranyra való beválthatóságtól, és mindaddig különböző is marad, amíg keletkezésük, forgalomba kerülésük módja — elköltött jövedelem vagy forgalomba dobott tőke — különböző lesz.*

Д-р. Эгетё Эмеше:

КРЕДИТНЫЕ ДЕНГИ — БУМАЖНЫЕ ДЕНГИ?

(Резюме)

Отличие бумажных и кредитных денег не трудно до тех пор, пока оба были заместителями денег. Но отрыв денежной системы от золота ставит такие проблемы перед теорией денег, которые потребуют анализа характера сегодняшней денежной системы. Кредитные деньги являются-ли бумажными деньгами? И на оборот: бумажные деньги являются-ли кредитными деньгами? Каковы закономерности нынешней финансовой системы: законы бумажных денег (теория количественных денег) или законы банкнотов? Автор ищет ответ на эти вопросы историческими и теоретическими-историческими методами и примерами.

Конечный вывод состоит в том, что необходимо анализировать денежную систему с двух сторон: с одной, со стороны экономического характера денег, с другой юридического характера. Между бумажной и кредитной денег является большое различие с точки зрения экономического характера, но с точки зрения финансовых систем нет значительного различия в следствии юридического регулирования и государственной финансовой политики. Финансовая система, основанная на кредитные деньги чисто не существовала: она дополнила обращение золотых денег или обращение бумажных денег (дефицит, бюджетные деньги) дополнил обращение кредитных денег. Обращение бумажных денег тоже не существовало: оно дополнило обращение монеты, часто оно заменило его в обращении (но другие функции исполнились монетами), в то же время его обращение дополнило банкнот, который был обоснован на обращении векселя не имея официального характера (закон принятия).

Dr. Emese Égető

IS CREDIT MONEY PAPER MONEY?

(Summary)

The distinction between paper money and credit money did not cause any problem while both were only substitutes of money. The divorce of the money system from gold, places the theory of money into such a situation, when it becomes inevitable the investigation of the present day money system. Is the credit money really paper money? And conversely. Is the paper money, credit money? What are those laws which prevail in our money system: the laws of paper money circulation (quantitative theory) or the laws of bank note circulation? The author seeks the answer to these questions using historical and theoretical methods and examples.

Her final conclusion, in essence, can be summed up in that; the investigation of money system is required from two aspects. On the one hand, from the aspect of economic property (nature) of money, on the other, from the aspect of its legally regulated nature. Between paper money and credit money (Bank note) — considering their economic nature — significant difference exist, but due to legal regulation and state fiscal policy, there is no “Chinese wall” between them. Money system, based on credit money circulation — in its clear form — historically did not exist, it was either supplementary to gold money, or paper money circulation (state papers, budget money) supplemented the credit money circulation. Similarly, pure paper money system did not exist: it supplemented or partially replaced the gold in the circulation (but in that case, the other functions of money were fulfilled by precious metal) moreover, its circulation was always supplemented by bank note circulation, based on bill of exchange circulation not having legal force.

DR. IMRE OTTÓ:

**A KÖZPONTI TERVSZERŰ IRÁNYÍTÁS (TERV)
ÉS PIACI SZABÁLYOZÁS (PIAC)
SZINTÉZISÉNEK GAZDASÁGELMÉLETI HÁTTERE**

I. A szocialista gazdaság működési modelljére, a központi tervszerű irányítás (a terv) és a piaci szabályozás (piac) kapcsolatára vonatkozó nézetek

Az alapvető termelési viszonyokat konkrétan kifejező gazdasági modellek elemzése a szocializmus politikai gazdaságtanának legfontosabb feladatai közé tartozott a közelmúlt évtizedeiben, s az most is. A gazdasági működés elveit állandóan szembesíteni kell a fejlődés szükségleteivel s folyamatosan új megoldási modelleket kell kidolgoznia, ennél fogva a modell problémakörének jelentős pályafutása nem véletlen, hanem törvényszerű jelenség.

A „modell” kifejezésnek két külön jelentése is megkülönböztethető a politikai gazdaságtanban. Modell alatt egyfelől olyan absztrakt gondolati konstrukciót értünk, amely egyszerű módon mutatja a népgazdaság, esetleg annak egy része működését, illetve növekedését, másfelől érteni kell továbbá alatta a népgazdaság szervezésének és működésének alapvető elveit egy meghatározott gazdasági rendszer keretein belül.¹ Az előbbi esetben inkább olyan közgazdasági elméleti modellekről van szó, melyeket matematikai eszközökkel szerkesztenek, s melyeknek tartalma számszerűleg is kifejezhető, az utóbbi esetben pedig inkább „irodalmi eszközökkel” körülírt „gazdasági modell”-ről beszélhetünk. Bár, amennyiben absztrakt gondolati konstrukciókat alkalmazni lehet minőséginek is nevezett kérdések hallatlanul gazdag szférájában és az emberek közötti gazdasági viszonyok jellege és azok befolyása a termelőerők fejlődésére is felírható függvény formájában, a két modell közötti különbség jórészt stiláris probléma marad. Ezért elfogadható Oskar Lange felfogása, aki nem korlátozza mennyiségi típusú összefüggésekre a modell alkalmazhatóságát és hangsúlyozza, hogy: „A gazdasági elméletek mindig megnevezik azokat a feltételeket, amelyek mellett az absztrakt törvények igazak és meghatározott módon összefüggenek. A gazdasági elméletben foglalt feltételek ilyen felsorolását nevezzük az elmélet *alapfeltételezéseinek*, ezeket az alapfeltételezéseket együttvéve pedig újabban *elméleti-gazdasági modellnek* nevezik.”² Ennek megfelelően lehet beszélni az újratermelési folyamat meghatározott modelljéről, vagy pl. a szabadversenyen alapuló kapitalizmus modelljéről, olyan tőkés termelési viszonyok absztrakt képéről, amelyeknél az összes tőkés a szabadverseny feltételei között működnek. Ebben az értelemben a „modell” szó használata indokoltnak látszik a gazdasági mechanizmus működésének megjelölésére, ha a gazdaság működése alapvető elveinek absztrakt ábrázolásáról van szó. A politikai gazdaságtan arra törekedett és törekszik, hogy minden társadalmi alaku-

¹ Włodzimierz Brus: A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági-és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 8. old.

² O. Lange: Politikai gazdaságtan. Budapest, 1965. 116—117. old.

lat számára általános elméletet teremtsen, amely absztrakt módon felöleli az alakulat teljes működési módját. Ez nem más, mint a *társadalmi alakulat gazdasági elmélete*. Ilyen, lényegében teljesen kidolgozott elmélet jelenleg a tőkés termelési módra vonatkozóan létezik, a szocializmust tekintve ez az elmélet jórészt csak kialakulóban van.

A szocialista társadalomalakulat gazdasági elméletének egyik jelentős és még ma is vitatott kérdése a tervszerűség és ártermelés, a terv és piac, pontosabban a központi tervszerű irányítás és a piaci szabályozás kapcsolata, általában a szocialista gazdaság működési módja, modellje, a tervszerű piacgazdaság kérdése. A szocialista gazdaság működési módjára vonatkozó intenzívebb elméleti munka, mely a szocializmust építő országok gazdaságirányítási reformjait megelőzte, feltételezte annak elismerését, hogy a társadalmi-gazdasági rendszer és a gazdasági, működési modell két különböző dolog, hogy a „szocialista gazdaság modelljei” esetében nem különböző típusú rendszerekről van szó, hanem a szocialista típusú gazdaság működési elveinek több variánsáról.

A szocialista gazdaság működésére vonatkozó nézeteket bizonyos történeti, logikai szempontok alapján csoportosíthatjuk: A) Marx és követőinek nézetei az októberi forradalmat megelőzően és közvetlenül a forradalom után. B) A huszas évek szovjet közgazdasági vitái. C) A szocializmusban érvényesülő gazdasági számvetésről szóló vita Nyugaton (főként a két világháború között). D) A szocialista ártermelésről az 1950-es években, majd a gazdaságirányítási rendszerekről a 60-as években kibontakozó és teljesen ma sem lezárt viták. Különböző időkben és különböző helyeken több tudományos csoport foglalkozott tehát a szocialista gazdaság működésének elveivel.

A) Marx, Engels műveiben nem lenne helyes a részmegoldásokat keresni. Figyelemmel kell lennünk azokra a körülményekre, melyek között a szocialista gazdaság működésére vonatkozó nézeteiket kifejtették. Egyfelől — mellékesen, a kapitalizmus törvényszerűségeinek elemzésekor, leggyakrabban a kapitalista termelési mód történetileg átmeneti jellegének kidomborítása alkalmával. Másfelől — az ideológiai harc programtézisek elemzésének időszakában. Így nézeteik a szocialista gazdaság működéséről nem rendszerezettek, ami azonban nem jelenti azt, hogy a ma vitatott kérdések szempontjából nem lehet levonni bizonyos hasznos következtetéseket: „Amikor Marx kimutatja, hogy a társadalmi munkamegosztás ösztönösen és drágán érvényesül, és hogy az egyes termékek előállításához szükséges egyéni ráfordítás az értéktörvény közvetítésével határozódik meg társadalmilag szükséges mértékűvé; többször szembeállítja ezt az ex post szabályozó formát a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló gazdaságban megvalósuló tudatos ex ante szabályozással.”³ Marx azokról, akik a munka manufaktúra-szerű megosztását ünneplik, de a társadalmi termelési folyamat tudatos társadalmi ellenőrzését és szabályozását szentségtörésnek tartják, így ír: „Nagyon jellemző, hogy a gyárrendszer lelkes apologetái a társadalmi munka általános megszerzése ellen nem tudnak súlyosabb dolgot mondani, mint azt, hogy az egész társadalmat egyetlen gyárrá változtatná”.⁴

Az első iránymutatás, amely a tőkés termelési mód marxi elemzéséből ered és amely a szocialista gazdaság működésére vonatkozik, így fogalmazható meg tömören: *a társadalmi munkamegosztást közvetlenül ex ante szabályozzák.*

A dolog természetéből adódik viszont, hogy ha a szocialista társadalom közvetlen módon fogja elosztani a társadalmi munkát a különféle felhasználási lehetőségek

³ W. Brus: Im. 24—25. old.

⁴ Marx: A tőke I. Bp., 1961. 334. old.

között, akkor kénytelen lesz közvetlenül előre meghatározni a termékegység előállításához szükséges társadalmi munkaráfordítást. Engels véleménye szerint: „Mihelyt a társadalom a termelési eszközök birtokába lép, s azokat közvetlenül társadalmiasított formában használja fel a termelésre, mindenki munkája, bármely különböző is különlegesen hasznos jellege, eleve és közvetlenül társadalmi munkává lesz. A társadalmi munkának valamely termékben rejlő mennyiségét ekkor nem kell előbb kerülő úton megállapítani, a mindennapos tapasztalat közvetlenül mutatja meg, hogy átlagban mennyi szükséges belőle. A társadalom egyszerűen kiszámolhatja, hány munkaóra rejlik egy gőzgépből, az utolsó aratás egy hektárnyi búzájában, bizonyos minőségű posztó száz négyzetméterében. Eszébe sem juthat tehát, hogy a termékekben befektetett munkamennyiségeket, melyeket akkor közvetlenül és feltétlenül ismer; továbbra is egy csak viszonylagos ingadozó, elégtelen — azelőtt kisegítő eszközként elkerülhetetlen — mértékben egy harmadik termékben, nem pedig természetes, megfelelő, abszolút mértékükben az időben fejezze ki... Az emberek igen egyszerűen fogják mindezt elintézni a híres nevezetes érték közbejötté nélkül”⁵

A második lényeges iránymutatás a szocialista gazdaság működésével kapcsolatban ugyancsak tömören fogalmazva így szól: *közvetlenül meghatározzák az egyes termékek előállításához szükséges fajlagos eleven- és holtmunka-ráfordítást.*

A további iránymutatás szempontjából igen érdekes és fontos számunkra az, amit Engels a jövő társadalmi tervével kapcsolatban ír. Azt hangsúlyozza, hogy a tervet (miből mennyit termeljünk) „...végeredményben a különféle használati tárgyak haszonhatásai (Nutzeffekte) fogják meghatározni, amelyeket egybevetnek egymással és az előállításukhoz szükséges munkamennyiségekkel.”⁶ Mivel előtérbe kerül a társadalmi szükséglet közvetlen kielégítése, a használati érték hangsúlyozott szerepkörben lép fel. Erre utalnak egyértelműen Marx következő szavai: „...egy eljövendő társadalomban... nem a termelési idő minimuma határozza majd meg a használatot hanem a tárgy hasznosságának a foka fogja meghatározni a termelésre szentelendő, időt”.⁷ Figyelembe véve tehát egyfelől a társadalmi munkamegosztás, valamint a termékegység előállításához szükséges munkaráfordítás közvetlen szabályozását, illetve az utóbbi meghatározását, másfelől a használati érték új szerepét, a szocialista gazdaságban szükséges a természetes mértékegységben való elszámolás. Ha figyelembe vesszük, hogy a szocialista gazdaság előtt álló problémák jelentős része makroökonomiai jellegű, akkor ismét a természetes mértékegységben történő számbavétel jelentőségéhez jutunk.

Az elmondottakból következő harmadik iránymutatás: *a természetes mértékegységben való tervezés és mérlegkészítés nélkülözhetetlen módszer.*

A szocialista gazdaság működésével kapcsolatban nagyon lényeges és ma is aktuális probléma a felhalmozási alap képzése és elosztása, a beruházási politika meghatározása, a központi és helyi döntések ésszerű kombinációjának kialakítása. E kérdéssel kapcsolatban Engels Dühringgel folytatott vitája tartalmaz útmutatást. Engels Dühringgel szemben, aki szerint — Lassalte nézetéhez hasonlóan — a teljes társadalmi terméket el kell osztani a társadalom tagjai között (ami nagyjából azt jelenti, hogy az egyes személyekre, a fogyasztó szuverénítására bízunk a jövedelemelosztás feletti döntés jogát a fogyasztás és az akkumuláció irányának meghatározásában), így ír: „A társadalom legfontosabb progresszív funkcióját, a felhalmozást

⁵ F. Engels: Anti-Dühring. Bp., 1950. 320—321. old.

⁶ Engels: Anti-Dühring. Dietz Verlag. 1948. 368. old. németül.

⁷ Marx és Engels Művei 4. köt. Kossuth, 1959. 89. old.

elvonják a társadalomtól és egyesek kezébe és önkényére bizzák. Az egyesek azt tehetik jövedelmekkel, amit akarnak, a társadalom a legjobb esetben olyan gazdag vagy olyan szegény marad, mint volt. A múltban felhalmozott termelési eszközöket csak azért központosították tehát a társadalom kezében, hogy az összes, a jövőben akkumulált termelési eszközök ismét az egyesek kezében forgácsolódjanak szét. Saját előfeltételeiket arcul ütik, merő képtelenséghez érkeztek el.”⁸

A félre nem érthető iránymutatás megfogalmazása kézenfekvő: *a társadalom kezében összpontosul a felhalmozási alap képzési és felhasználási módja fölötti döntés joga.*

Végül fontos még kiemelni azt az iránymutatást, amely a nemzeti jövedelem egyének között felosztható részének elosztási elvére vonatkozik. A szocializmusban, amely a kapitalizmusból éppen csak hogy kinőtt, s még magán viseli a kapitalizmus „anyajegyeit”, *a munka szerinti elosztás elve érvényesül.* Ezt Marx mint ismeretes „A göthai program kritikája”-ban világosan kifejtette, későbbiekben pedig Lenin az „Állam és forradalom” c. művének V. fejezetében továbbfejlesztette.

A fenti kiemelt jellemzők alapján többé-kevésbé világosan kirajzolódik a szocialista gazdaság általános karakterisztikája: *a szocialista gazdaság központilag tervezett közvetlenül irányított modern természetes gazdaság, amely teljesen ellentétes a kapitalizmussal, amelyben az értéktörvény ösztönösen és utólag szabályozza a társadalmi termelés alapvető folyamatait.*

Azok a sajátos feltételek, melyek közé Szovjet-Oroszország az Októberi Forradalom győzelme után került, olyan helyzetet teremtettek, amelyben sok előzőleg megfogalmazott elméleti elképzelést a gyakorlat próba alá vetett. A hadikommunizmus időszakát vehetjük: úgy is, mint az első nagy kísérlet a szocialista gazdaság egy konkrét, élő modelljét illetően. A hadikommunizmusban az a szocialista gazdaság, melynek általános karakterisztikája a megfogalmazott jellemzők alapján korábban csak kirajzolódott, most konkrét formát öltött a kialakult gyakorlat révén. Ebben az időszakban a nagyvállalatok zömét már államosították, ennélfogva ezekben az években állta ki a gyakorlat próbáját a szocialista gazdaságirányítás sok elméleti tétele és gyakorlati módszere. Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a hadikommunizmust nem eleve azért „hozták létre”, hogy a szocialista gazdaság működésére vonatkozó korábbi és korabeli elveket kipróbálják, hanem az *adott feltételek között elkerülhetetlenül kialakult s ami viszont lehetőséget adott bizonyos elvek gyakorlati kipróbálására.*

Lenin látta az okok specifikumát, a hadikommunizmust nem a fejlődés normális szakaszának tekintette. „Mindazonáltal megengedhetőnek tartott egy olyan gondolatot, hogy ez a különös helyzet több is lehet, mint egy epizód. A forradalom vívmányainak megvédése érdekében az összes erők mozgósításához vezető intézkedések olyan jelleget ölthetnek, amiktől visszatérni nem lehet, tehát az, ami a gazdasági előfeltételek megfontolt elemzése mellett lehetetlennek látszott — közvetlen ugrás a termelés és a javak elosztásának szigorúan kommunisztikus szervezetébe — valósággá válhat. Természetesen ilyen felfogás mellett az áru- és pénzviszonyt szükséges rossznak tekintették, amiktől az első adódó alkalommal meg kell szabadulnia. A hadikommunizmus ilyen lehetőségnek tűnt, amit ki szerettek volna használni.”⁹

A NEP időszakának gazdasági gyakorlata szintén a valós feltételeket akceptáló bizonyos elvekre épült, s ezekhez az elvekhez kapcsolódó lenini gondolatok, a gya-

⁸ F. Engels: Anti-Dühring. Bp., 1950. 323. old.

⁹ W. Brus: Im. 33—34. old.

korlat maga gazdagították elsősorban a szocialista gazdaság működésére vonatkozó marxi, engelsi nézeteket. A szocialista szektor irányítása vonatkozásában talán az a legjelentősebb, hogy a népgazdaságnak ebben a szférájában *elismerték az érték-törvénynek* a hatását. A kapcsolat piaci formáját az állami szektoron belül is elismerték. Hivatkozhatunk az OK/b/P-nek 1921. decemberében megtartott XI. oroszországi konferenciájára, amely feladatul tűzte ki, hogy „...a piac létezéséből kiindulva és *a piac törvényeivel számolva* (kiemelés tőlem — I. O.) uralni tudja a piacot és a piaci folyamat pontos számbavételére épült, jól átgondolt, következetes gazdasági intézkedések révén kezébe vegye a piac és pénzforgalom szabályozását”¹⁰ Ennek a felismerésnek a jelentősége mindenekelőtt a vállalat népgazdasági szerepéről alkotott elképzelésekben mutatkozott meg. Az OK/b/P XII. kongresszusa határozatának negyedik pontja világosan leszögezi: „Az állam a fő termelési és közlekedési eszközök tulajdonosa. Az egyes gazdasági hivatalok és ezeken belül az egyes szervek, intézmények és egyesületek (trösztök) az államgazdaság rájuk bízott részlegeit az önállóság azon határain belül igazgatják, amelyeket *a gazdálkodásnak a jelenlegi piaci feltételek közötti követelményei szabnak meg* és amelyeket felülről, vagyis felettes állami szervek határoznak meg... Az állami ipar nagy részét trösztök, vagyis széleskörű autonómiát élvező egyesületek formájába szervezzük, amelyek a piacon szabad cserét folytató gazdasági vállalatokként működnek”.^{10/a} Alapvető jelentőségűnek kell tekinteni, hogy a *bővített újatermelés kérdésének megoldása a központi intézményekből jelentős részben a trösztökhöz és vállalatokhoz kerültek*. A vállalatok jövedelemelosztási rendszerével kapcsolatban Lenin a „Kereskedelmi jellegű munkaszervezés” c. megíratlan cikkének vázlatában az állami vállalatokról szólva megjegyzi: „Kifizetődőnek kell lennie”. Felvázolja az áru értékének sémáját (c + v + m), ahol az m-et két részre osztja: felhalmozásra és az állam eltartására. A vállalat itt nem olyan egység, amely az egész termékmennyiséget beadja a „közös fazék”-ba és ahonnan szükségleteinek és rámenőségének megfelelően részesül, hanem, amely az elhasznált álló- és forgóeszközök pótlásán túl az árban még nyereséget is realizál, a nyereségen pedig osztozik az állam és a vállalat, miközben a vállalat tartja el az államot és nem fordítva. Ebben az időszakban hangzott el Lenin felhívása is: tanuljunk meg kereskedni. Ez a felhívás nem az akkori idők „batyuzóinak”, hanem a szocialista vállalatoknak, azok vezetőinek szólt.

Témánk szempontjából a legjelentősebb az, ahogyan akkor megközelítették a terv és a piac viszonyának kérdését. *A piacot*, a kereskedelem intenzív fejlesztését akkor *nem tekintették a tervszerű gazdálkodás ellentétének*. Lenin megértette, hogy *a piaci kapcsolat formája a faluval a tervszerűséget az ösztönösség veszélyével fenyegeti* a kisártermelés nagy súlya és a szocialista ipar gyengesége miatt, azonban a veszély elleni harc eszközeként nem az áru-pénzviszony megbénítását tartotta, hanem ezen viszony leigázását; pontosabban az áru-pénzviszonynak a szocializmus eszközevé való átalakítását. Ennél fogva a kereskedelmi elszámoláson alapuló vállalati önállóság növekedése jelentősen megnövelte a népgazdasági tervezés szerepét. Figyelemre méltó, hogy az Állami Tervhivatal létrehozása egybeesik az új gazdaságpolitika bevezetésével. A jelen időszak gazdaságirányítási rendszere szempontjából különösen nagy értékű az a gondolat, melyet Lenin G. M. Krzsizsanovszkijhoz írt levele tartalmaz. Ebben a levélben Lenin hangsúlyozza: „az új gazdaságpolitika nem változtat az egy-

¹⁰ Az SZKP kongresszusainak és a Központi Bizottság plenumainak határozatai I. rész. Bp. 1954. 686. old.

^{10/a} Uo. 809—810. old.

séges állami gazdasági terven és nem lépi túl annak kereteit, hanem csupán megvalósításának módját változtatja meg”.¹¹ A XIII. pártkonferencián szó volt arról, hogy a szocialista építés sikere jelentősen attól függ majd mennyire sikerül megtanulnia a valóságban „az államgazdaság elemeinek összehangolását mind egymás közötti, mind pedig a piaccal való kölcsönhatásukban”.¹²

Lenin rendkívül dialaktikusan közelítette meg a tervet (mint minden mást), egyfelől hangsúlyozta, hogy a *terv tudományos előrelátás*, másfelől viszont az *aktív gyakorlati cselekvés vezérfonala is*. Tudományos prognosztizálás a terv összeállításakor mint követelmény párosult azzal a követeléssel, hogy az Állami Tervhivatalnak legyen törvényhozó funkciója. Lenin utolsó éveiben a terv tudományos és aktív szemléletét igyekezett az emberekbe beoltani.

B) A szocialista gazdaság működésére vonatkozó, a marxi, engelsi útmutatókat alapul vevő és a szocializmus építésének konkrét gyakorlata során azokat meghaladó, felülmúló lenini gondolatvilág felvillantása után most a témánk szempontjából érdemes még érintenünk azt a vitát, mely Szovjet-Oroszországban a 20-as években zajlott le, s melyet különböző szerzők az utóbbi időben jórészt egybehangzóan (de nem minden esetben) interpretálnak.^{12/a}

Mivel a nézetek rendkívül széles skálán mozogtak, rendkívül árnyaltak, célszerű talán a keretet jellemezni a felfogások két végpontjának megragadásával. A kommunista közgazdászok véleményét fogalmazta meg Krzszisanovszkij, amikor hangsúlyozta: „Nem férhet kétség ahhoz, hogy a *tervszerűség elve minden szocialista építés alapvető mozzanata*” (kiemelés tőlem — I. O.) ..., hogy a nacionalizálás jelentősége „semmivé válnék, ha lemondanánk a tervgazdaság óvatos, de következetes és hajthatatlan megvalósításáról”.¹³ Ez a helyes nézet a közgazdászok jó részénél párosult apriorista elemekkel, előre elfogadott feltevésekkel, melyeket akkor nehéz volt megcáfolni. Ilyen feltevések: a szocializmus és az árutermelés ellentéte, a terv és mindenféle piac szembeállása. Jellemző volt az a meggyőződés, hogy a szocialista építés sikerei és a természetbeni elosztáson alapuló gazdasági rendszer kialakulása közötti kapcsolatot elválaszthatatlan, hogy az újratermelés minden mozzanatát a legapróbb részletekig közvetlenül a terv határozza meg. Ezek a közgazdászok a piac szerepét az átmeneti időszakokra, a többszektorúságra korlátozták. A hadikommunizmust ennek megfelelően úgy tekintették, amely alapelveiben nem téves nézeteken nyugodott, hanem a jövő anticipálása, a jövőnek a mába való előrehozása. Így a pénzrendszerre való áttérést taktikai visszavonulásnak tekintették, a tervgazdaságot pedig azonosították adminisztratív módszerek alkalmazásával. A másik végletet pedig a burzsoá közgazdaságtan képviselőinek nézetei jelentették, e nézetek elméleti fronton is megjelentek, s egyik-másik nem különbözött Mises álláspontjától (erről később). E közgazdászok a szocialista tervezéssel szembeni nézeteiket a legvilágosabban az 1922-ben kiadott *Ekonomicszeszkoje Vozrezsgyénije* (Gazdasági Újjá-

¹¹ Lenin: Művei, 35. köt. Bp., 1956. 518. old.

¹² Az SZK/b/P kongresszusainak, konferenciáinak és a Központi Bizottság plénumainak határozatai I. rész. Bp., 1954. 929. old.

^{12/a} Brus és Liszicskin már idézett könyvén kívül a legjelentősebbek: Barla—Szabó Ödön: Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban. Kossuth Kk., 1971; A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban. Kossuth Kk., 1975. (szerzői munkaközösség könyve); A szocializmus politikai gazdaságtanának története. Kossuth Kk., 1975.) szerzői kollektív munkája). „A szocialista tervezés” és „Az áru-pénzviszonyok és az értéktörvény” c. fejezetek.

G. J. Lapsina—D. V. Volovoj: Szocializmus és árúviszonyok. Kossuth Kk., 1974.

¹³ A szocializmus politikai gazdaságtanának története. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 133—135. old.

születés) c. folyóiratban fejtették ki. Jellemző e nézetekre „a tervezés objektív alapjainak tagadása a szocializmusban”.¹⁴ A piac legjelentősebb apologetája, a piac nélküli racionális gazdálkodás lehetetlenségét előadásában is bizonygató, Bruckusz¹⁵ volt. Bruckusz azt állította, hogy lehetetlen gyakorlatilag elkészíteni a népgazdaság fejlesztési tervét, mert a szocialista gazdaságnak „nincs semmiféle mechanizmusa ahhoz, hogy minden egyes termelési ágat és üzemet koordináljon a népgazdasággal”¹⁶, ilyen mechanizmus csakis a szabadpiaci lehet. Mások megfogalmazták a „Nem terv, hanem ösztönös piaci szabályozás” jelszavát. Saposnyikov szerint „az állam nem állapít meg semmiféle normát, nem dolgoz ki semmiféle tervet, hanem csupán követi a piaci árak útmutatásait, arra figyel, mit követel a piac”.¹⁷ Ezzel összefüggésben abban is reménykedtek, hogy a piac ösztönössége korlátozni fogja, majd végső fokon „elnyeli” a szocialista tervet.

A két véglet abban találkozik, hogy a tervszerűséget, a tervet (és az árutermelést, a piacot) egymással összeegyeztethetetlennek tartották, viszont ezt eltérő aprioritások alapján tették amennyiben a kommunista közgazdászok a tervszerűséget, a tervet, a tudatosságot — helyesen — a szocializmus nélkülözhetetlen vonásának tartva tagadták — helytelenül — az árutermelés tényét a szocializmushoz közeledvén, mert az az ösztönösséget, a spontaneitást jelentené, a burzsoá közgazdászok pedig a racionális gazdálkodás nélkülözhetetlen vonásának az árutermelést, a piaci döntéseket, a piaci értéktételek spontán automatizmusait vallva tagadták a tervgazdálkodást, a tervezést, mert annak piac nélkül nincs termelőágakat, üzemet koordináló, ellenőrző mechanizmusa. *A két véglet szembeállításáért célszerű, mert így egy nyilvánvaló abszurditáshoz jutunk. Az abszurditás abban van, hogy az ellentétes nézetek a szocialista gazdaság tagadásában oldódhatnak csak fel, tehát a jelenkor valóságához képest egy teljesen irracionális esetben.* Ennélfogva viszont feltétlen utalnunk kell arra a körülményre, amely szerepet játszott abban, hogy mind az árutermelést, mind a tervezést egyszerre (bár eltérő csoportok) negatív módon közelítették meg. A baloldaliak részéről az árutermelés elutasítása azon a tényen is alapult, hogy a NEP időszakában az árutermelés megélénkülése a kisárutermelés, a kapitalizmus, s ezzel együtt az ösztönösség megélénkülését is jelentette, a burzsoá osztályálláspontot is képviselőknél a ellenesség pedig azon a gyakorlaton is alapult, hogy a tervezés folyamata elég erőteljesen a szocializmusért folytatott harc folyamata is volt, nem csupán idillikus dolgozószobai munka, mely során az objektív tudomány vitathatatlan igazságait alapul véve egyetértésben tervezik a jövőendő szocializmust.

A gazdaság működését jobbról megközelítő, az árutermelés, a piac, az ösztönösség szükségességét való nézetek legfeljebb addig „merészkedtek” el, hogy ha van terv, akkor az legfeljebb „előzetes anticipálása annak, ami az ösztönös szabályozás mellett post festum alakulna ki”,¹⁸ vagy másként fogalmazva a terv az értéktörvény sajátos eszköze csupán. A legjobb esetben is a tervezés azokat a feltételeket teremti meg, amelyeket az ideális verseny alakít ki. Tehát a piac valamiféle fétisizálása, a tervnél felsőbbrendűnek tekintése jellemzője ennek a megközelítésnek. A gazdaság

¹⁴ Uo. 134. old.

¹⁵ Bruckusz burzsoá ideológiája és magatartása külföldre történő emigrálása után még egyértelműbb lett, amikor folytatta a tervezés kérdéseinek „kutatását” és tagadta mind a tervezés lehetőségét a szocializmusban, mind pedig a tervmunka gyakorlati eredményeit a SZU-ban. Lásd: Im. 338. old.

¹⁶ Uo. 135. old.

¹⁷ Uo. 135. old.

¹⁸ Idézi Bucharint W. Brus a már idézett könyvének 69. oldalán.

működését „balról” megközelítő, a tervszerűség, a terv, a tudatosság nélkülözhetetlenségét valló nézetek pedig legfeljebb addig jutottak el, hogy elismerték (mindenekelőtt a NEP kezdeti időszakában) mindenféle tervezés előfeltételének a piacot, az önálló elszámolást. A tervezést erről az oldalról úgy tekintették, mint a piac feletti uralmat, ahol a piac alá van rendelve a tervnek. A sikeres tervezés akkori feltételeit is megfogalmazták: 1. Szilárd valuta megteremtése, 2. A hitel megszervezése. 3. Olyan anyagi alapok felhalmozása, amellyel manőverezni lehet. 4. A gazdaság szervezete bizonyos formáinak létezése. 5. Reális költségvetési tervek.

A terv és piac kapcsolatát „jobbról” vagy „balról” megközelítő nézetek közös vonása tehát, hogy ebben a kapcsolatban alapvetően az egymást kölcsönösen korlátozó viszonyt vallották. Nem kevés volt azonban azoknak a száma sem, akik a terv és a piac párhuzamos egymásmellettségét, sőt egymást erősítő kölcsönösségét hirdették. A többi között Krzsiszanovszkij a tervben két elvet, a kapcsolat két formáját juttatta kifejezésre: egyfelől az áru-pénz kapcsolatokat, másfelől a közvetlen tervszerű kapcsolatokat körét. Az a meggyőződés is jellemző volt, hogy kétféle módszer kell: a piac kipuhításának módszere és a speciális technikai—gazdasági elemzés adatainak a számbavétele. A kapcsolatok ily módon való felderítése biztosította, hogy *ne csak lássanak és manőverezzenek, hanem előrelássanak és igazgassanak*. Ezen az alapon fogalmazódott meg, hogy a tervezés nem egyszerűen csak a piac feletti uralom. Az a gazdaság tervszerű, „amelyben maximális mértékben kell kifejezésre jutnia a nyilvántartásnak, az előrelátásnak és azon kollektíva tudatos akaratának, amelynek az érdekeit képviseljük”.¹⁹ Nem lehet azonban egyetérteni olyan elhamarkodott és megalapozatlan kijelentésekkel, hogy „gazdaságunk fejlődésének sikerei egyenesen arányosak azzal, mennyire merészen és következetesen szerzünk érvényt az értéktörvény objektív követelményeinek. Amikor számoltak vele és felhasználták a népgazdaság irányításában, megvolt a siker. De ez a siker egyre kisebb lett, amikor megkíséreltük, hogy átugorjunk az áru- és pénzvízonyok széleskörű alkalmazásának szakaszát”. Ezzel összefüggésben érdemes talán utalni Raymond Aron francia polgári közgazdásznak az ipari társadalomról szóló előadásaira, melynek során a szovjet típusú és tőkés-nyugati típusú növekedési modellt elemezve egyáltalán nem veti el úgy a sulykot a szocialista iparosítás, a tervszerű növekedés kérdésében, mint Liszicskin. Ezt mondja: „Nyugaton egy bizonyos típus termeléséről mindig aszerint tértek át valamilyen más típusra, hogy mennyire telítődött valamilyen szükséglet. A tervszerű növekedés előnye vagy hátránya — ahogy akarjuk — az, hogy fennáll a lehetőség a sorrend, a viszony megfordítására a különböző iparágak fejlődése között”. Ezzel azonban át is térünk a szocializmusban érvényesülő gazdasági számvetésről, a szocializmus talaján szóba jöhető különböző megoldási lehetőségek célszerűségét mérlegelő nyugati vitára.

C) A polgári közgazdaságtan művelői amíg a szocializmus, mint valóság nem létezett, amíg a GOELRO-terv mint koncepció és mint tényleges gyakorlat nem funkcionált, nem igen beszéltek tervről. Marx—Engels nézeteit lekicsinyelték, nem replikáltak valük. Mises azonban, nyomban azt követően, hogy Oroszországban győzött a szocialista forradalom, tudományos kihívást intézett a termelőeszközök szocializálásával szemben.²⁰ Bizonyítani kívánta azt, hogy a tőkés magántulajdon és a szabadpiac a racionális gazdálkodás nélkülözhetetlen feltételei. Szerinte ahol nincs

¹⁹ Szocializmus politikai gazdaságtanának története. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 138. old.

²⁰ Mises, L.: Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen. Archiv für Sozialwissenschaften. 1920. április.

szabadpiac, ott nincs ármechanizmus, az utóbbi nélkül pedig nincs gazdasági kalkuláció. Továbbá a javak csereviszonyai csak ott alapozhatók meg, ahol magántulajdonban vannak a termelőeszközök; ennél fogva minden lépés, amely eltávolít a termelési eszközök magántulajdonától, egyben a racionális gazdálkodástól is eltávolít. Mises érdeme, hogy felhívta a figyelmet a gazdasági számvetés fontosságára a szocialista rendszerben. Ugyanis a gazdasági számvetés, mint a rendelkezésre álló eszközöknek alternatív felhasználási lehetőségei közti optimális gazdasági eredményt adó választás elvei és módszerei addig valóban nem vagy alig képezte megfontolások tárgyát. Mivel a határhaszon elmélet, a gazdasági jelenségeknek a fogyasztói szuverenitás elvén való magyarázata a két világháború között a polgáriaknál uralkodott, ezért érthető, hogy egyes marxista közgazdászok is azt igyekeztek bizonyítani, hogy a termelőeszközök szocialista tulajdona és a népgazdasági tervezés nincs ellentmondásban a határhaszon-iskola megközelítésében értelmezett racionális kalkulációval, vagyis, hogy a Paréto-féle optimum a szocializmusban is megvalósítható. Így a Mises kihívására adott választ a közgazdaságtan Lange—Lerner megoldásként tartja számon.²¹ Lange fejtegetésének lényege vázlatosan fogalmazva a következő: A termelési tényezőkkel való gazdálkodás problémájának megoldásához az árak nem szűkebb értelemben (mint tényleges cserearány a piacon két jószág között) szükségese, hanem általánosabb értelemben *mint a kiválasztási alternatívák mutatója*. Amelynek alapján ugyanis a termelési tényezőket elosztják — az ár, de ennek nem feltétlenül olyannak kell lennie, mint ami két tulajdonos közötti valóságos csere révén jön létre, hanem lehet kalkulációs ár, amelyiket a központi tervhivatal állapít meg. Ezek a kalkulált árak paraméteres jellegűek abban az értelemben, hogy a termelés vezetői (mint vállalatigazgatók) nem befolyásolhatják, hanem kalkulációs alapként diktáltak, tehát adottaknak kell tekinteni. Amennyiben bebizonyosodik, hogy ezek az árak nem tetszőlegese, a probléma megoldottnak tekinthető. Így azokat a feltételezéseket kell „csupán” sorra venni, melyekből az árstruktúra objektív jellege adódik, s mely feltételezések a szocializmus elveivel nem ellentétesek. Ezek pedig: a) A fogyasztási javak piacán, a munkapiacra a kiválasztás szabad, így adott jövedelem mellett a fogyasztási javak árai szintén egyensúlyi árak. b) A társadalom tagjai közötti jövedelemelosztás elvei adottak, nem önkényesek a munkapiac létezése miatt. c) A termelés irányítói meghatározott elvek szerint járnak el: egyrészt a termékegységre jutó átlagköltség minimálisra csökkentésének elve, másfelől az árral egyenlő határköltség megszabta termelésmennyiség meghatározásának elve szerint, mely a helyettesítési határarányok kiegyenlítéséhez vezet. d) Bár a felhalmozási arányt a központ határozza meg, de az egyes termelőágazatok és vállalatok részesezését a „tőkéből” kamatlábakkal szabályozzák úgy, hogy a „tőke” kereslete és kínálata egyensúlyban legyen. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy paradox módon a határhaszon-iskola talaján fogalmazódott meg a szocialista árképzés első koncepciója.

A szocialista árképzés „nyugati” vitája azonban ezzel nem zárult le mint hihetnénk, mert egyesek arra utaltak, hogy ami logikailag igazolható, annak gyakorlati alkalmazhatóságában még lehet jogosan kételkedni. Schumpeter azon vélekedésére, hogy ha a szocializmusban nem lenne alkalmazható a racionális kalkuláció, akkor a szocialista gazdaságnak össze kellene omlania, Hayek úgy válaszolt, hogy *nem*

²¹ Lange, O.: On the Economic Theory of Socialism Review of Economic Studies, 1936. október; 1937. február; Lerner A. P.: Economic Theory and Socialist Economy. Review of Economic Studies, 1936. október.

a tervezésről, hanem a sikeres tervezés lehetőségeiről folyik a vita. Szerinte csupán azt kell feltételezni, hogy egyébként változatlan feltételek mellett a termelés nagyobb lenne, ha a piaci ármechanizmus szabadon működhetne. Csakhogy ezzel azután a vita tudományos megalapozottságát illetően vetődhetett fel jogos kétség, miután a két világháború közötti válság éppen a Szovjetuniót kímélte, ahol a gazdasági növekedésen alapuló fölény szembetűnő volt a nyugati világ gazdaságával szemben.

Végeredményben a polgári közgazdaságtan a terv és a piac kapcsolatát illetően két táborra tagolódik: *a)* Az egyik tábor szerint *a terv és a piac összeegyeztethetetlen.* Lehet ugyan tervgazdaság, de ez rossz. Racionális gazdálkodás csak a piac esetén lehet a szocializmusban is (Mises); *b)* A másik tábor szerint *lehetséges a terv és a piac együttléte,* ésszerű gazdálkodás, de csak ha a terv tulajdonképpen lejátssza a piacot. Ez esetben a központi tervezőszervnek figyelembe kellene venni az összes kölcsönös népgazdasági összefüggéseket, megoldani pl. százezer egyenletet, amely ugyanennyi ismeretlent tartalmaz, ugyanakkor az összes adat mindig teljesen időszerű kellene legyen. Miután azonban ilyen típusú feltételek teljesülése nehezen elképzelhető, racionális szocialista gazdaság bár elképzelhető, de gyakorlatilag nem létezik.

Ezekre a problémákra reagálva Lange vetette fel, hogy lehetséges a racionális gazdálkodás úgy, hogy a lényeges összefüggéseket (pl. a felhalmozási arányt) a piactól függetlenül határozzák meg, tehát a terv nem anticipál. A termelés ez esetben nem a fogyasztók preferenciaskálája, hanem a központi tervező szerv specifikus preferenciaskálája szerint alakul. Ez persze azt is jelenti, hogy a „fogyasztó szuverenitása” és a „szabad választás” között különbséget lehet és kell tenni a fogyasztási cikkek piacán. Lehet olyan rendszer, amelyben a termelést, a termelési tényezőkkel való gazdálkodást azokkal a preferenciákkal irányítják, melyeket a központi tervezőszerv állapít meg, ugyanakkor a megtermelt fogyasztási javak elosztása a piaci árak alapján történik. Mivel azonban a Lange-féle modellben a központi tervezőszerv csak abban különbözik a piactól, hogy meghatározza a felhalmozás részarányát, és valóra váltja a jövedelemelosztás elveit, a többi funkciót tekintve csak a piacot helyettesíti, tehát egy konkurencián alapuló megoldás, ahol a termelés vezetői decentralizált döntéseket hoznak, Maurice Dobb, aki mint nyugati marxista határozottan a szocialista tervgazdaság mellett állt, azt vallotta, hogy ez a modell nem teremti meg a feltételeket a szocialista tervgazdaság fölénye kifejezésre juttatására, mert ez a gazdasági mechanizmus nem lesz más, mint a kapitalizmus utánzása a termelési eszközök társadalmi tulajdona lapján.²² Dobb tovább megy a centralizáció igenlése irányában. Indoklásából két dolog kiemelendő: *a)* A decentralizált modell a fogyasztói szuverenitás elvének elismerésével függ össze, viszont a fogyasztó gyakran nem viselkedik racionálisan. Továbbá a jövedelem bizonyos részét közös fogyasztásra kell fordítani, stb. *b)* A döntést hozó alany számára a kiválasztásra váró alternatívák száma központi döntés esetén nem olyan végtelenül sok, mint vallják sokan, s a tartalékok sem átcsoportosíthatók minden korlátozás nélkül, továbbá a függvények sem folytonosak teljes egészükben. A „diszkontinuitás”-nak számos forrása van (pl. szűk keresztmetszet előfordulása).

A szocialista országok önmagáért beszélő gazdasági tapasztalatai, valamint az állam megváltozott gazdasági szerepe a tőkés országokban azt eredményezte, hogy a háború utáni nem marxista nyugati irodalom már keveset foglalkozik a gazdaságosság lehetőségével a szocializmusban, inkább a számítások, irányelvek ilyen vagy más formája célszerű alkalmazásának kérdései iránt érdeklődik. A modern liberalizmus

²² M. Dobb: Teoria ekonomii a socializm. Varsó, 1959.

hívei egyre kevésbé kerülnek a tervezés szót, a konzervatívok pedig kevésbé nyilatkoznak gyalázkodóan róla. Gelbraith szerint a tervezéssel szembeni ellenszenv különben is eléggé rosszkor jött a technika, a tőke és az időigényesség miatt, melyeket tervezést ösztönző tényezőkként kezel. Megingatja azt a gazdasági feltevést, hogy az ember gazdasági tevékenysége fölött a piac uralkodik.

D) Végezetül szólni kell arról a szakasról, mely a marxi közgazdaságtan sajátos reneszánszát jelentette a szocializmust építő országokban. Ez az 50-es években a szocialista árutertermelésről szóló vitákkal vette kezdetét és a 60-as években megvalósuló gazdaságirányítási reformokkal folytatódott. Ennek az időszaknak a magam részéről három sajátosságát könnyen rögzíthetek: Egyrészt, hogy nehéz kiemelni bizonyos közgazdasági iskolákat, centrumokat, melyek tevékenységére visszavezethetők a szocialista gazdasági modellek mai konkrét megoldásai, ha csak ki nem emeljük Sztálinnak „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” c. 1952-ben megjelent munkáját, amely hosszú időre meghatározta a szovjet közgazdászok és jórészt a szocializmust építő más országok közgazdászainak is az áru-pénzviszonyokra vonatkozó nézeteit, mely munka ugyanakkor egyben elméleti „frontáttörés”-nek is tekinthető. Másrészt, hogy az adott időszakra vonatkozó és még ma is létező nézetek, koncepciók valamiféle logikai és történeti csokorba szedése és kritikai elemzése átfogóan nincs meg még csak kísérlet formájában sem, hacsak Esze Zsuzsa „Érték- és árvida” c. cikkét vagy Csikós-Nagy Béla „Szocialista árelmélet és árpolitika” c. könyvét nem tekintjük részben annak is. Annál több viszont azoknak a cikkeknek és könyveknek a száma, melyek bizonyos kérdéseket kiemelve vitatkoznak más szerzőkkel. Talán Sárközy István „Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutertermelés és a tulajdonjog” c. könyve az, amelyik a tulajdon, a gazdaságirányítás kérdéseiben eléggé széles körű történeti—logikai áttekintést nyújt. Harmadrészt, viszont ebben az időszakban jelent meg a legtöbb olyan munka, amely egyfelől a 20-as évek szovjet vitáit, másfelől az adott kérdésekben a nyugati vitát kritikailag is elemezte azzal a szándékkal, hogy a centrális gazdaságirányítás (benne az árrendszer) kritikai elemzése, az új irányítási rendszer keresése elméletileg is megalapozottabb legyen. Meggyőződésem, hogy ezen interpretációk, kritikai elemzések nélkül, ahogy ezek a szocializmust építő országokban konkrétan történtek, a jelenleg érvényben levő irányítási rendszerek kevésbé érthetőek meg, noha a gazdasági cselekvésekben jelentkező feszültségek a változás szükségességének elégséges magyarázatául szolgálhatnak.

A pénzvita, értékvita, árvida végül is a direkt gazdaságirányítási rendszer vitájává vált, s ennek egyenes folytatása volt a gazdaságirányítási rendszer lényeges változtatására irányuló párttörekvés is. Ennek hatására a KB 1964 decemberi határozatát követően a KB Államgazdasági Bizottságának irányításával történő vizsgálat eredményeként megfogalmazták azokat a kiinduló irányelveket, melyek az 1968-as évi gazdaságirányítási reform alapját képezték. A reform azonban nem csupán „szakkérdés”, hanem általános politikai és társadalmi kérdés lett, tehát nem kizárólag a gazdasági emberek ügye, hanem az egész párté és népé.

Az adott témánk szempontjából itt most viszont éppen a „szakkérdés” oldal hangsúlyozása nélkülözhetetlen. Miután *egyetértés alakult ki az árutertermelés fennmaradásának szükségességében* azután a gazdasági mechanizmus alapjául csak az a feltételezés szolgálhatott, mely szerint: a) *népgazdasági tervezés és tervszerű irányítás nélkül nincs céltudatos gazdaságfejlesztés; b) a piaci mechanizmus működése és ellenőrző funkciója nélkül nincs racionális gazdaság szervezés.* A mechanizmus alapkoncepciója tehát elveti: a) azt, hogy a racionális gazdálkodás csak piac nélkül lehet, tervutasítás formájában; b) azt, hogy a terv feladata az anticipálása mindannak, ami egyébként is a piac hatására bekövetkezne. Közel áll a Lange-féle elképzeléshez,

de itt az anyagi ösztönzés nagy szerepet játszik. Hasonlít a jugoszláv gyakorlathoz, de mások bizonyos tekintetben az elvi alapok (pl. a szocialista tulajdon értelmezése). A terv megtartja primátusát, de a piaci mechanizmus is önálló mozgást végez. A terv primér, de a piac önálló, nem alkalmaznak tervutasítást. A gazdasági döntések is megkettőződnek, makro- és mikro döntésekre, mely racionálisnak tekinthető. Így a naturális szemléletű tervezés mellett egyre nagyobb jelentőséghez jut a korábbi gyakorlathoz képest az értékszéméletű tervezés. Ennek következménye lett az, hogy a terv és a piac kapcsolatának kérdése a gazdaságirányítási reformok után ismét felszínre került és újraéljük a különböző időpontokban és helyen lezajlott vitákat problémáikkal együtt, mely problémák megoldásának kontúrjai (bár nem teljes és végleges) egyre inkább elfogadható módon kirajzolódnak az elmélet és gyakorlat síkjain. Gyakorlatilag többé-kevésbé mindig is a terv és a piac szintetizálásáról volt és van szó, nem a tervnélküli piacgazdaságról vagy a piacnélküli tervgazdaságról. Ez utóbbinak a perspektívái gyakorlatilag inkább távoliaknak tekinthetők. Miután azonban az adott gazdaságirányítási rendszerünk a terv primátusán és a piac önálló aktív szerepén nyugszik, az egyik *legfőbb problémává, feladattá azoknak a transzmisszióknak a megteremtése lépett, melyek a terv és a piac helyes kapcsolatát biztosítják.* A naturális rendszer erősebb kritikája, a terv és a piac helyes kapcsolata megteremtésének a feladata pedig azoknál a szocializmust építő országoknál jelentkezett erőteljesebben, ahol egyfelől a fogyasztói ár eltérése az értéktől, másfelől a külkereskedelem részesedése a nemzeti jövedelemben jelentős. Magyarország mindkét vonatkozásban előljárt. Így a terv és a piac kapcsolatának magyarországi sajátosságai, az e téren jelentkező elméleti munka és gyakorlati tevékenység feltételeinkkel kapcsolatban állnak.

II. A központi tervszerű irányítás (terv) és a piaci szabályozás szintézisének gazdaságelméleti alapjai

Mik tehát azok a gazdaságtörténeti tapasztalati mozzanatok, közgazdasági elméleti megfontolások, melyek a központi tervszerű irányítás és a piaci szabályozás, a terv és piac, a tervszerűség és értéktörvény szintézisét indokolják? A teljességre való törekvés nélkül ezek az alábbiak: a) *Az állam gazdaságfejlesztő szerepe egyáltalán feltétele a gyors fejlődésnek, különösen a célratörő gazdasági tevékenységnek.* Ennek igazolódása visszavezethető egészen a tőkés állam gyárosokat „gyártó” protekcionizmusára. Mikor lenne szükség ilyen céltudatos gazdaság szervező tevékenységre, ha nem a szocializmus építésének olyan kerülményei között, amikor gazdasági elmaradásunk a fejlett tőkés országoktól még most is számottevő, évtizedekben is számolandó?

b) *Az állam gazdaság szervező és tervező tevékenysége az egységes állami tulajdon révén nem külső, hanem belső alanyi tevékenységnek tekinthető, tehát az a tevékenység a szocialista tulajdonnal adekvát.* Így a szocialista állam könnyebben, akadálytalanabban és teljesebben irányíthat. c) *A túlzott centralizáció révén viszont túl drágán, nagy áldozattal értünk el eredményeket a lehetőségekhez képest, ennél fogva meg kellett és meg kell keresni (a szocialista építés állandó, de bizonyos időszakokban különösen előtérbe kerülő feladata) a központi irányítás és a helyi kezdeményezés optimumát.* d) *A törvények követelményei általánosak, a népgazdaság fejlődését viszont sok objektív körülmény meghatározza konkrétan és messzemenően. A törvény tehát alaptendenciát határoz meg (a tervnek mindenekelőtt ezt kell rögzítenie), a fejlődés részleteiben, konkrét bonyolultságában a törvények szempontjából többé-kevésbé tág határok között indeterminált.* e) *A terv objektív szükségszerűségek*

kifejezője, de nemcsak az, a terv ugyanis csak többé-kevésbé fejezi ki a törvényeket, az adottságokat. Tehát ne tervezzünk meg bizonytalanul megvalósíthatót, s ne részletekbe menően. Tartalékkal tervezzünk és igazítsuk a tervet a valósághoz, ha tévedtünk. Az elmélet tehát túljutott mind a törvény, mint a tervfétisen. A lényeg: *a túlcentralizáltság nem akceptálható a törvények objektív jellege alapján.* f) Annak feltételezése, hogy nincsenek olyan erők, amelyek részletezett terv nélkül is a vállalatokat a népgazdaságilag legelőnyösebb tevékenységre ösztönzik, nem bizonyult valósnak. g) A szocialista gazdaság optimális működése nem tolnak ki arra az időszakra, amikor a tervezés korszerű módszereit kielégítő hatásokkal alkalmazhatók. Számolni kell a tervezés reális adottságaival. Bebizonyosodott, hogy a tervszerűség teljesebb biztosítása a központi tervezés javításával önmagában nem oldható meg, hogy a népgazdaság optimális funkcionálása nem kizárólag a népgazdasági tervezés, hanem a népgazdaság átfogóan értelmezett állami irányításának ügye. h) Az elemzések arra világítottak rá, hogy minél fejlettebb az ország, magasabb az életszínvonal, annál inkább van probléma a centrális irányítással. i) *Az árutertermelés és a tőkés termelés két különböző dolog, hogy tehát az árukategóriák nem idegen testek a szocializmusban, hanem lehetséges árutertermelés a szocializmus sajátos feltételein alapulva, ami azt is jelenti, hogy van szocialista piac.* j) Miután alapvetően egyetértés van az árutertermelés fennmaradásának szükségességében, *a gazdasági mechanizmus alapjául csak az a feltételezés szolgálhat, amely szerint népgazdasági tervezés és tervszerű irányítás nélkül nincs céltudatos gazdaságfejlesztés, a piaci mechanizmus működése és ellenőrző funkciója nélkül viszont nincs racionális gazdaságszervezés.* k) Miután a szocialista árutertermelésben objektíve léteznek piaci viszonyok, az állam piacellenes politikájából adódó hátrány lehetőségei nagyobbak, mint az előnyök. l) Arra a tézisre (sztálini), hogy az árutertermelés összeegyeztethetetlen a kommunizmus építésének perspektívájával, azt lehet válaszolni, hogy valaminek az elhalását általános szabályként annak kiteljesedése előzi meg. *Megszűnik az árutertermelés, a terv és a piac egységének a problémája, ha pozitív funkcióinak tartalékai kimerültek.* A tapasztalatok, bizonyos elvi megfontolások alapján állítható, hogy itt még nem tartunk. m) A terv és piac sajátos kapcsolatának magyarországi gyakorlata és elmélete nem választható el attól a körülménytől, hogy az áraknak az értéktől való tartós, tömeges és nagymértékű eltérése hazánkban korábban elég jelentős volt és, hogy a külkereskedelemnek rendkívül nagy szerepe van és lesz. n) Végül utalnunk kell arra, *hogy a terv és piac szintézise, mivel a köztulajdon uralmával és nem a magántulajdon tényével van dolgunk, csakis a tervkonformitás, s nem a piackonformitás alapján oldható meg.* Ezzel viszont eljuttottunk a miért gyakorlati és elméleti megfontolásaitól a *hogyan*, milyen módon kérdéséhez, melyet azonban itt nem célunk megválaszolni. De mindjárt adódik egy tartalmi kérdés is. Helyes-e a gazdasági reform vitáját és a megvalósuló gyakorlatot úgy feltüntetni, hogy az lényegében *a szocialista tervgazdaság vagy szocialista piacgazdaság alternatívája lenne?* Ez egyúttal *a piaci szocializmus elismerését* is jelentené. Ennek a szocializmusnak a képviselői főként Jugoszláviában, részben a cseheknél (Ota Sik), egészen elvétve nálunk is megtalálható. Az igazi alternatíva azonban a mi feltételeink között az árutertermelés és a közvetlen termékcseré (naturálgazdálkodás) lehet. Gyakorlatilag mindig is a terv és a piac szintetizálásáról volt szó, semmiképp sem a terv nélküli piacgazdaságról, vagy a piac nélküli tervgazdaságról. A szocialista tervgazdasággal nem egyeztethető össze az árautomatizmus, a piac ezen alapuló széles körű önműködő szabályozása. A szocialista gazdaság irányítása továbbá alapvetően különbözik a tőkés államok anticiklikus gazdaságpolitikájától, melynek a tőkés magántulajdon az éltető eleme, és amely a szabadpiaci konformitáson alapul.

A szocialista állam a társadalom tagjainak egyenlőségéből vezeti le a társadalmi hasznosság kritériumát, ezek vezérlik a tervezési, szabályozási és szervezeti rendszer alakításánál. Mindenekelőtt bizonyos társadalmi normákat kell érvényre juttatni (rendszeres gazdasági növekedés, teljes foglalkoztatottság, munka szerinti elosztás, társadalmi gondoskodás). De a tervszerű piacszabályozás számára is elfogadhatók a következők: a) Ha valamely cél indirekt szabályozóval is elérhető, ezt a szabályozási módot célszerű előnyben részesíteni a direkttel szemben. b) Ha valamely célt indirekt módon nem lehet megvalósítani, nem bizonyos, hogy a direkt szabályozó megoldást biztosít. Az állami szabályozásban bizonyos önmérsékletre szükség van. Meg kell jegyeznünk, hogy az MSZMP XI. kongresszusán a mechanizmust illetően viszont aláhúzták, hogy ha valamely indirekt szabályozóról kiderült, hogy nem jó, nem kell késlekedni a beavatkozással. Mindenesetre a konzisztencia valamennyi lehetséges mechanizmus változat hatékonyságának szükséges feltétele. A tervszerűen szabályozott piaci mechanizmusban a konzisztenciának a tervkoncepció alapján kell létrejönnie. A piacszabályozók átfogó rendszerét ennek megfelelően a tervkoncepcióból kell levezetni.

Д-р. Имрэ Отто:

ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ, ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ФОНДЫ ЦЕНТРАЛЬНОГО
ПЛАНОМЕРНОГО УПРАВЛЕНИЯ (ПЛАНА) И РЫНОЧНОГО
РЕГУЛИРОВАНИЯ (РЫНКА)

(Резюме)

Статья разделяется на две части. а) В первой половине исторически анализируются те взгляды, касающиеся модел социалистического хозяйства, поближе связь центрального планомерного управления и регулирования рынка. б) Во второй анализируются те хозяйственные и теоретические соображения, суммирование опытов истории социалистического хозяйства которые принадлежат фонду модела нынешнего планомерного герулирования рынка.

Статье начинается анализом выражения «модела» в политэкономическом смысле, потом рядом анализирует те взгляды, которые содействовали на конкретные системы управления и планирования в различных периодах строения социалистического хозяйства. Сперва анализируются интерпретации и замечания взглядов классиков марксизма, потом следует ленинский анализ периода военного коммунизма и НЭП, подчеркивая суммируя диспуты 20-ых гг. в СССР. После этого автор делает ссылку на сущность «Мисеский вызов» и на ответ О. Ланге. Исторический обзор заключается в 1950-ых гг. краткой характеристикой периода критического анализа системы управления народным хозяйством и в связи социалистического товарного производства. Во второй половине статья в сущности суммируется теоретические выводы, как тезисы на основё исторического взгляда на прошлое.

Dr. Otto Imre

THE ECONOMIC THEORETICAL BACKGROUND OF THE SYNTHESIS
OF THE CENTRALLY PLANNED MANAGEMENT (PLAN)
AND MARKET REGULATION (MARKET)

(Summary)

The study is made up of two parts: a.) In the first part it looks back on those views which are connected with the functioning model of the socialist economy, more specifically the relation between centrally planned management and market regulation. b) In the second part, the summing up is taking place of those economic-theoretical considerations and socialist economic historical experiences, which serve as a basis for the today existing planned market regulatory model.

The study begins with a reference to the political-economic carrier of the term: "model" and procedes taking one by one those views which influenced the actually existing management, planning systems at the various stages of socialist constuction. The author begins the series of interpretations and critical remarks with the related views of classics of Marxim, followed by Lenin's analysis of war communism and NEP period, summing up the debates of the 1920's in the Soviet Union. After this, the article shortly refers to the essence of Mise's challenge and Oscar Lange's answer to this challenge.

The historical review ends with a short characterization of the period which began with the critical analysis of the socialist commodity production in the 1950's and continued with that of the system of economic management. In the concluding (second) part some theoretical lessons are put together which can be drown from this historical looking back.

DR. MAYER LÁSZLÓ:

MAGYARORSZÁG FEJLŐDŐ ORSZÁGOKKAL VALÓ KÜLGAZDASÁGI KAPCSOLATAINAK NÉHÁNY KÉRDÉSE

Mind a magyar nemzetgazdaság fejlődésének jelenlegi intenzív szakasza, mind pedig a világgazdaság mai fejlődésének problémái egyre élesebben vetik fel a magyar nemzetközi gazdasági kapcsolatok kérdéseit. Hazánk ún. „nyílt” gazdaság, azaz külkereskedelemben realizálódik megtermelt nemzeti jövedelmünk közel 45%-a. Egyes ipari-gépipari termékekben, illetve nyersanyag-energiahordozókban ez az arány még nagyobb, tehát belső gazdasági fejlődésünk szorosan kapcsolódik a világgazdasághoz. Külkereskedelmi kapcsolatunk 1975-ben exportban 72%, importban 66%-kal szocialista országokkal valósult meg. Ugyanakkor fejlett tőkés országokkal (export 22%, import 27%), valamint fejlődő országokkal (export 6%, import 7%) arányban kereskedtünk.¹

Mint a fenti számadatokból kiderül, külkereskedelmi kapcsolatunk az ún. fejlődő országokkal viszonylag kis arányú, össz exportunk 6%-a megy oda, illetve össz importunk 7%-a származik onnan. Ezek a számadatok azonban nem mutatják pontosan ezen országsoportokkal való kereskedelmi gazdasági kapcsolataink igazi jelentőségét.

A fejlődő országokkal való gazdasági kapcsolatok fontossága

A fejlődő országokkal való gazdasági kapcsolat mindenekelőtt a szocialista világrendszer egésze szempontjából vizsgálható és vizsgálandó. Ugyanakkor azonban egy-egy szocialista ország, így pl. Magyarország külön vonatkozásának is van létjogosultsága, hiszen a szocialista világrendszer egészének gazdasági kapcsolata, az egyes szocialista országok fejlődő országokkal való kapcsolatában konkretizálódik.

A fejlődő országokkal való gazdasági kapcsolatok fontosságát az MSZMP XI. kongresszusa aláhúzta, hogy „a fejlődő országokkal való gazdasági kapcsolatainkat a kölcsönös érdekelttség és a segítségnyújtás elve alapján fejlesztjük”.

Vizsgáljuk meg kissé konkrétabban miért fontos a fejlődő országokkal való kapcsolat.

A fejlődő országok segítése. Mint ismeretes a fejlődő országok a volt gyarmatokból alakultak ki, politikai függetlenségük elnyerése után. Gazdasági, társadalmi fejlettségi színvonaluk rendkívül elmaradt, ez megnyilvánul az alacsony egy főre eső termelésben, alacsony várható átlagos élettartamban, valamint ősi közösségi és feudális maradványok továbbélésében.

¹ Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv, 1976, 11. oldal

Az elmaradottság a mai interdependens világban, amikor a fejlett országok eredményei egyre inkább láthatók a szegény népek előtt is, olyan feszültséget okoz, hogy nem elfogadható többé. A fejlett tőkés országok (sokszor a volt gyarmattartó) reklámhadjárata egyre eredményesebben terjeszti el azokat a fogyasztási szinteket és szokásokat, amelyeket a fejlődő országokban jelenleg tömegesen még nem lehet kielégíteni. Továbbá bonyolítja a helyzetet, hogy a kapitalista világgazdaság spontán és kevésbé spontán erői abba az irányba hatnak, hogy a fejlődő országok viszonylag lemaradnak, a szakadék tehát közöttük és a fejlettek között nő.

A világban ez az állapot nem tűrhető többé, és ez felveti a fejlett országok segítési kötelezettségét, az egyetemes emberi kötelezettséget. Meg kell azonban különböztetni a volt gyarmattartó hatalmak és a szocialista országok segítési kötelezettségét egymástól. Az előbbi országok esetében azt jelenti, hogy a gyarmati periódusban kirabolt, kizsákmányolt országoknak legalább egy kis töredékét adják vissza annak az értéknek, amit onnan elvittek. „Nagylelkűen” nemzeti jövedelmük 1%-át kitevő eszközöket ajánlottak fel, de még ezt sem teljesítik, sőt kamatok, profitok, cserearányok romlásán keresztül még napjainkban is többet visznek ki a fejlődő országokból, mint a segélyek. A szocialista országok segítési kötelezettsége teljesen más, egyetemes emberi, humanista megfontolásból fakad.

A fejlődő országoknak nyújtott segélyek tekintetében igen sok félreértés van. Sokan úgy fogják fel, hogy a segély feltétlenül egyoldalú áldozat az egyik, a segélyadó ország oldalán annak megfelelően úgy vélik, ha egy gazdasági kapcsolatban kölcsönös előnyök vannak, akkor az nem segély. Ezek a nézetek tehát szembeállítják a segélyt és a kölcsönös érdekeket kifejező gazdasági kapcsolatot. Ez a merev szembeállítás helytelen. Természetesen vannak olyan segélyek, amelyek formálisan is azok (pl. ingyen vagy olcsó élelem, árvíz, szárazság, háborúk esetén stb.). De ugyanakkor vannak és lehetnek olyan segélyek, amelyek normális kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok *formájában* — annak elemét alkotják. Tehát vannak kifejezetten segélyek, valamint a nagyon sokféle gazdasági kapcsolati formákban levő *segélyelemek* is. Egy-egy konkrét gazdasági kapcsolati formát (pl. külkereskedelem, kölcsön, tőke-kivitel) a fejlődő és fejlett országok között, úgy kell elképzelni, hogy az egyidejűleg tartalmazhatja a kölcsönös érdek elemét és ugyanakkor a segély, segítség elemet is.

Kölcsönös érdekelttség. Magyarország esetében ez nyilván azt jelenti, hogy a magyar gazdaság helyzete, szükséglete, és a fejlődő országoké kölcsönösen megkívánják a gazdasági kapcsolatokat. A magyar nemzetgazdaság oldaláról; nyersanyag, energia-hordozó szegénységünk, valamint viszonylag fejlett iparunk, gépiparunk, ugyanakkor a fejlődő országok oldaláról nyersanyag, energiahordozó feleslegük, valamint iparuk kialakításának gépek iránti gyorsan növekvő szükséglete, megteremtik a kapcsolatokban való kölcsönös érdekelttséget. Tehát Magyarország jól felfogott gazdasági önérdeke is megkívánja, hogy egyre intenzívebb kapcsolatot alakítson ki a fejlődő országokkal.

A két rendszer — a szocializmus és a kapitalizmus közötti verseny. Akár tudunk róla, akár nem, de a két rendszer közötti verseny egyik legfontosabb és növekvő jelentőségű területe a fejlődő országokkal függ össze. A fejlődő országok gyarmati periódusaikban a fejlett tőkés „anyaországok” tartalékaik voltak. A politikai, később gazdasági függetlenségük elérésével fokozatosan gyengítik az imperializmust, azzal ellentétes önálló erővé válnak, sőt a szocialista világrendszer térhódítását segítik elő. A fejlődő országok egyre inkább a szocialista eszmék, igazságok gyakorlati megvalósításának próbaterületévé válnak. A fejlődő országok törekvése, célkitűzéseik (ha sokszor még nem is a tényleges gyakorlatuk) azt mutatja, hogy a marxizmus,

a szocializmus eszméje egyre inkább elfogadhatóbb számukra, mint a kapitalizmusé. Ebben a harcban hazánknak is megvan, illetve meg kell legyen a szerepe.

Az „új nemzetközi gazdasági rend”. A fejlődő országokban egyre erősödik az a felismerés, hogy sorsuk lényeges javítása nem érhető el a tőkés világ gazdaság régi (jelenlegi) rendjében és újra van szükség. Ennek az új rendnek leglényegesebb vonásai azok lennének, hogy a fejlett tőkés országokkal való kapcsolatuk kizsákmányolástól mentes legyen, a régi nyersanyagexportőr helyzetükkel szemben ipar—nehézipar azaz iparon belüli nemzetközi munkamegosztás alakuljon ki.

Tulajdonképpen olyan nemzetközi gazdasági rendet akarnak kialakítani, amilyen a szocialista országok, illetve a KGST-országok között fennáll. Magyarországnak is tehát egyre inkább olyan típusú gazdasági kapcsolatot kell létrehozni ezekkel az országokkal, amely beleillik ebbe az új nemzetközi gazdasági rendbe. Ezt kell tennünk részben a kölcsönös gazdasági érdekek megvalósítása és a segítség érdekében, de azért is, mert az ilyen kapcsolatok fokozatos elterjedésével a fejlett tőkés országokat is ilyen irányba kényszeríthetjük.

Összefoglalva: a fenti okoknál fogva szükséges, hogy hazánk, mint a szocialista világrendszer része, gazdasági kapcsolatokat alakítson ki, illetve azokat fejlessze a fejlődő országokkal.

Hazánk fejlődő országokkal való gazdasági kapcsolatainak néhány főbb területe, fejlődése és problémái

A következőkben áttekintjük a főbb gazdasági kapcsolati formákat és főleg azt vizsgáljuk, hogy ezekben hogyan valósulnak meg az MSZMP XI. kongresszusa által felvetett két összefüggő tényező, a *segítés* és a *kölcsönös gazdasági érdek* szempontjai. Vagy ami ugyanaz csak más kifejezéssel: gazdasági kapcsolataink hogyan felelnek meg a fejlődő országok által egyre hangosabban követelt „új nemzetközi gazdasági rend” követelményeinek.

1. *Magyarország külkereskedelme a fejlődő országokkal.*

A külkereskedelem a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak legátfogóbb formája abban az értelemben, hogy az egyéb gazdasági kapcsolatok nagy része is ilyen vagy olyan formában áruk szállításában jelentkezik.

Mint már említettük, hazánk kereskedelmi kapcsolata viszonylag kicsi ezekkel az országokkal (össz. külkereskedelmi forgalmunk 6—7%), de azt is hozzátesszük — figyelembevéve a felsorolt kapcsolatok indokló okokat — hogy e számok nem fejezik ki a kapcsolatok fontosságát.

Mi az oka annak, hogy ilyen kicsi ez az arány, hiszen a világ területének, országainak többségét kitevő országcsoportról van szó? A következő fő okokat kell ebben az összefüggésben látni. *Először* ezek az országok nemrég még gyarmatok voltak, illetve még ma is kereskedelmi kapcsolatuk nagy része az anyaországgal, vagy volt anyaországgal bonyolódik le. A tőkés világ gazdaságból, illetve volt anyaország nemzetgazdaságból kiszakadni nem egy könnyű dolog, mégha meg is van a szándék. *Másodszor*, hazánk oldalán is megvan az ok, hogy a szocialista országokkal bonyolódják le kereskedelmi kapcsolatunk többsége (kb. 67—70%), mert ez *tervszerű* kapcsolat és földrajzi közelségen alapul. *Harmadszor*, abban, hogy a nem szocialista országok esetén kereskedelmi kapcsolataink nagyobbik része (közel 3/4-e) a fejlett tőkés országokkal bonyolódik le, jelentős, hogy iparunk fejlesztéséhez (rekonstrukció) fejlett gépekre van szükség, valamint mesterséges nyersanyagra (műszál- műgumi),

márpedig ezek szinte kizárólag a fejlett tőkés országokból szerezhető be. Mindezen tényezők ellenére lehetséges és szükséges a növekvő kereskedelem ezekkel az országokkal, ha a fenti problémákat fokozatosan megoldják (nő függetlenségük a fejlett tőkés országoktól, tervszerűség növekszik a nyersanyagexportjukban, és maguk is ipari, gépipari, vegyipari területen fokozatosan fejlődnek).

Miért előnyös hazánk számára a fejlődő országokkal való kereskedelem, illetve miben nyilvánul az meg, hogy a 6—7%-os viszonylag alacsony arány nem tükrözi az igazi gazdasági jelentőségét?

A magyarázatot a következőkben találjuk: *a)* kereskedelmünk szerkezetében, egyes alapvető nyersanyagok (kaucsuk, trópusi termék) viszonylag nagy arányban, *b)* külkereskedelem számai mögött meghúzódó termelési kapcsolatokban, valamint ezzel szorosan összekapcsolódó szellemi exportunkban, *c)* viszonylag gyors növekedésben.

a) Külkereskedelmünk szerkezetének kérdése. A külkereskedelem (export, import) szerkezete, az hogy milyen mértékben áll ipari-gépipari késztermékekből, illetve nyersanyagokból, energiahordozókból, rendkívül fontos. Egy ország gazdasági-ipari fejlettsége külkereskedelme szerkezetében is tükröződik, illetve kell hogy tükröződjön. Magyarország külkereskedelmi szerkezetét vizsgáljuk azt tapasztaljuk, hogy ez a 3 fő relációban eltér egymástól. A szocialista országokba irányuló exportunkban kb. 2/3:1/3 ipari-késztermék, illetve mezőgazdasági-nyerstermék az arány. Ezzel szemben a fejlett tőkés országok vonatkozásában ez csaknem ugyanaz, mint a felszabadulás előtt volt, azaz kb. 2/3—3/4 részben nyersanyag, mezőgazdasági termék. Ez számunkra természetesen kedvezőtlen.

Az igazság kedvéért meg kell azonban jegyezni, hogy bár az export oldalon nincs lényeges változás, de az import oldalon igen. Míg annak idején, az iparilag elmaradott ország további konzerválását szolgáló főleg ipari fogyasztási cikkek domináltak az importunkban, ezzel szemben ma nagyobb súlya van a hazai ipar-nehézipar kifejlesztéséhez, illetve technikai rekonstrukciójához szükséges gépi-beruházási javaknak. E tekintetben azt a dialektikus összefüggést kell látni, hogy a fejlett tőkés országok viszonylatában pillanatnyilag ez az egészségtelen exportszerkezet — az import-szerkezeten keresztül segíti elő, hogy iparunk technikai színvonala fejlődjön és így egyre inkább az *iparon belüli nemzetközi* munkamegosztásba kapcsolódjunk be.

Magyarország fejlődő országokkal folytatott külkereskedelmi szerkezte viszonylag kedvezőbb számunkra abból a szempontból, hogy exportunknak közel 60%-a ipari-gépipari termékekből, beruházási javakból áll, importunknak viszont 90%-a ipari nyersanyag, mezőgazdasági termék. Magyarország fejlett iparral, gépiparral rendelkezik, fontos tehát a minél nagyobb széria termelés érdekében a fejlődő országok piacaira is exportálni. Ipari-gépipari exportunkkal kapcsolatban igen gyakran felvetődik a fejlődő országok piacain a versenyképesség kérdése. Igaz, ezeken a piacokon meg kell küzdeni a fejlett tőkés országok nagy nemzetközi cégeivel, éles a verseny. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy egy sor iparágban *világ élvonalában* állunk (híradástechnika, gyógyszer, darugyártásban stb.), nincs félnivalónk az éles versenytől. Nem kevésbé fontos az is, hogy a piac nemcsak a termék technikai színvonalát veszi számításba, hanem az egyéb feltételeket is (árat, visszafizetés feltételeit). Sokszor éppen az a körülmény, hogy a fejlődő ország keményvalutájú országba irányuló exportja stagnál vagy éppen csökken, kényszeríti arra, hogy szocialista országok gép-beruházási eszközeinek szállításait helyezze előtérbe. Az is bőven előfordul, hogy nem a legfejlettebb technikai szintű gépi berendezést igénylik, éppen a foglalkoztatottság növelése céljából, hanem az olyat, amely közepes szinten van és jelentősen hozzájárul a foglalkoztatottság növeléséhez, valamint egyszerűbb a kezelése is.

b) *A termelési-beruházási kapcsolatok.* Mint már említettük, a külkereskedelem mint legátfogóbb nemzetközi gazdasági kapcsolati forma, magában foglalhatja a kifejezetten csak külkereskedelmi kapcsolat mellett (szállítás, azonnali fizetés) olyan áruszállításokat is, amelyek *hitel ügyletek* útján keletkeztek, valamint a külföldön *létesítendő beruházások* áruszállításait. A beruházási-termelési kapcsolat (erre később külön részletesebben is kitérünk) a nemzetközi gazdasági kapcsolatnak fejlettebb formája, mert itt a nemzetközi munkamegosztás jobban igazodik a termelési tényezők, illetve azok megfelelő kombinációi által nyújtott előnyök kihasználásához, stabilabb, tervszerűbb nemzetközi kapcsolatot jelent.

c) *A gyors növekedés, stabilitás.* A viszonylag kis, 6—7%-os arányszámokon túlmenően a fejlődő országokkal való kereskedelmünk sokkal jelentősebb, mert abszolút értelemben gyorsan növekedett. Importunk 1960—1975 viszonylatában 845%-ra, exportunk pedig 476%-ra.² Ez a viszonylag gyors növekedés — ha meggondoljuk, hogy még a gazdasági kapcsolatok kialakításának csak kezdetén vagyunk — előre veti a későbbi gyorsabb növekedés lehetőségét.

A fejlődő országokkal való kereskedelmünk stabilitásával kapcsolatban két tendencia érvényesül. Egyfelől a természeti tényezőktől való erősebb függés, valamint a politikai-hatalmi viszonyok bizonytalanságai miatt általában is, de főleg egyes országok viszonylatában erősebb kereskedelmi kapcsolat ingadozásra lehet számítani. Másfelől a tőkés gazdasági ciklus hatására bekövetkező visszaesések másképpen jelentkeznek. A fejlett tőkés országokban 1974—75-ben bekövetkező termelési visszaesések hatására oda irányuló áruexportunk erősen csökkent (1974—75 között kb. 15%-kal),³ importunk igaz csak kis mértékben (kb. 4—5%-kal), de ennek az ára a kölcsönfelvételek következtében az eladósodás volt. Ezzel szemben a fejlődő országokba kis mértékben ugyan, de nőtt az exportunk. Úgy tűnik, abban a mértékben, ahogy a fejlődő országok fejlesztik gazdaságukat, és növelik gazdasági függetlenségüket a fejlett tőkés országoktól, egyre stabilabb kereskedelmi kapcsolatra lehet számítani.

Több szempontból érdekes az Észak-akrikai és a közel keleti fejlődő országokkal való kereskedelmünk, amelyekre külkereskedelmünk 65—70%-a koncentrálódik. A következő főbb országok tartoznak ide: Irak, Irán, Szíria, Kuvait, EAK, Líbia, Algéria. A külkereskedelmi forgalom ezekkel az országokkal 1968 és 1975 között évi 19%-kal növekedett, ami sokkal gyorsabb, mint a más térség országaival lebonyolított külkereskedelem és a kritikus 1974—1975-ös években is megtartotta ezt a növekedést. A közel-keleti és észak-afrikai fejlődő országokra való erős koncentráció helyesnek és jónak bizonyult, illetve bizonyul két oknál fogva: jelentős olajexportálók lévén fizető, illetve vásárlóképeségük nőtt, valamint társadalmi-gazdasági berendezkedésük haladó jellegű, tehát a hosszabb távú tervszerű kapcsolatok kialakítása lehetséges. Jól példázza ezt Irak esete, ahonnan 1970-től kezdve évi 1/2 3/4 millió tonna nyersolajat importáltunk, 1975-ben pedig 1,2 millió tonnát. Magyarország hosszabb távú tervei szerint ha az Adria csővezeték elkészül, évi 4—5 millió tonna olajat hozunk be a közel-keleti országokból. Ez az olajmennyiség megközelíti a jelenleg Szovjetunióból behozottat (ami évi 6 millió to.) és az 1980-as évek össz olajbehozatalának 35—40%-a lesz.

A fentiekből következik, hogy rendkívül előnyös számunkra a fejlődő világgal való kereskedelem, és ez elég világos. A fontos probléma azonban annak kimutatása,

² Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1975. 19. oldal.

³ Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1975. 19. oldal.

hogy ezek a külkereskedelmi kapcsolatok hogyan tartalmazzák a másik félnek is előnyös jelleget, hogyan lesz *kölcsönösen előnyös*, sőt bizonyos esetekben hogyan tartalmaz *segély*-elemeket is.

A kölcsönös előnyösség és segély-elem kérdései

A kritikus kérdés az, hogy egy normális kereskedelmi ügylet (világpiaci áron alapuló), illetve olyan, amelyben Magyarország döntően nyersanyagot importál és ipari készterméket exportál ezekből, illetve ezekbe az országokba, hogyan tartalmazhat kölcsönös előnyöket és segély-elemeket. Különösen akkor, ha meggondoljuk, hogy ez a külkereskedelmi struktúra a gyarmattartó és gyarmat közötti viszonyra is jellemző volt, a fejletlen országok éppen ennek eredményeként jutottak oda, ahova eljutottak. Pontosan ezt veti a burzsoá propaganda (sőt a kínaiak is) a szocialista országok szemére, hogy ugyanúgy kizsákmányolják a fejlődő országokat, mint a gyarmattartók, illetve a jelen fejtett tőkés országok. A fejlődő országok „az új világ-gazdasági rend” követelése is az ilyen típusú nemzetközi munkamegosztás felszámolását tűzi ki célul. Valójában azonban az a helyzet, hogy még az ilyen típusú nemzetközi munkamegosztás (nyersanyag, ipari késztermék) is tartalmazhat *bizonyos* körülmények között *kölcsönösen előnyös* — illetve *segély-elemeket*. Mindenekelőtt azt kell világosan látni, hogy *jelenleg*, a fejlődésük *jelenlegi* fokán, ha importálni akarnak, nem is tudnának mással fizetni, mint nyersanyaggal, illetve energiahordozóval. Másrészt az is a kérdés tartalmi oldala, hogy bár exportjuk a régi szerkezetű (ezt a világ-gazdaság és saját gazdaságuk hosszabb távú tényezői határozzák meg), de milyen az importjuk. A gyarmati periódusban és a fejlett tőkés országok viszonylatában az import döntően iparcikk, ipari fogyasztási cikkből állt. Amire ezek az országok törekszenek, és amelyre a szocialista országok és így hazánk kereskedelme sokkal nagyobb lehetőséget biztosít az az, hogy exportjukért a nemzetgazdaságuk fejlődését leginkább elősegítő, az iparosításhoz szükséges gépi berendezéseket, alkatrészeket megkapják. Tulajdonképpen az a dialaktikus ellentmondás, hogy a régi-vel, illetve a mai tőkessel alapjában véve azonos exportszerkezetük a szocialista reláció importszerkezetén keresztül elősegíti a hátrányos hagyományos nemzetközi munkamegosztás felszámolását. Az előzők értelmében tehát nemcsak hazánk számára előnyös a nyersanyagimport, hanem az exportáló fejlődő ország számára is. Itt tulajdonképpen hasonló esetről van szó, mint Magyarország és a fejlett tőkés ország kapcsolatában. Exportunk szerkezete nem előnyös, de ez a jelenlegi import feltétele, és éppen a fejlett technika importja teszi majd lehetővé, hogy exportunkban az iparcikkek aránya nagyobb legyen. Ugyancsak a segélyelemek dominálnak az olyan esetekben, amikor valamely fejlődő országot a nemzetközi monopoliумok, vagy imperialista hatalmak kereskedelmi blokádnak alá helyeznek, vagy fenyegetnek, és mi a kereskedelmet fokozzuk ezekkel az országokkal, ezt segítség jellegűnek kell tekinteni még akkor is, ha normális világkereskedelmi feltételek (árak stb.) mellett bonyolódik le az üzlet. Segítség elemet tartalmazhat továbbá külkereskedelmi kapcsolat, ha egyéb rendkívüli időben (éhezés, alkatrészhiány) adunk el esetleg alacsonyabb áron, vagy rendkívüli időben veszünk (nagy termékek) esetleg magasabb áron. Tehát összefoglalva, nem önmagában a külkereskedelem, illetve annak szerkezete tértől, időtől függetlenül jó, vagy rossz. Minden attól függ, milyen tartalom húzódik meg e mögött, mit szolgál az, szolgálja-e a kereskedelemben résztvevő mindkét partner igazi gazdasági fejlődését vagy nem.

Amikor a jelenlegi export, illetve importszerkezetben kereskedünk a fejlődő

országokkal, világosan látjuk, hogy hosszabb távon az iparon belüli munkamegosztás kerül előtérbe, a nyersanyagok importja mellett egyre több feldolgozott ipari, később gépipari terméket lehet és kell tőlük importálnunk. Ez azonban egyre növekvő mértékű tervszerű kapcsolatok kialakulását követeli meg, mert itt egyes ipari termékek hazai termeléséről kell lemondani és ezeket importtal kell pótolni.

A fejlődő országok termékei árainak kérdése

A gyarmattartó hatalmak, illetve később a fejlett tőkés országok, valamint azok monopóliumai a tőkés világpiaci árain keresztül is kizsákmányolták a nyersanyag-exportőr országokat. A monopóliumok által erősen manipulált árak — alacsony vételi, magas eladási árak — hosszabb távú cserearány romlás (fejlődő ország számára) szélsőséges ingadozás, súlyosan érintették a fejlődő országokat. Ez az alaphelyzet nyilván nem a kölcsönös érdekeket szolgálta. Ezért nem véletlen, hogy a fejlődő országok harcot folytatnak e helyzet megszüntetésére, *viszonylag stabil — késztermékek, ipari termékek árváltozásaihoz* kapcsolt (indexelt) nyersanyag árakat követelnek, amely ellen a fejlett tőkés országok természetesen erősen hadakoznak.

Hazánk nemzetközi elszámolásaiban nem idegen a stabil áron történő elszámolás, és az sem, hogy törekedni kell az értékarányos árak kialakítására. A KGST tagországok közötti elszámolásban ugyanis ez történik. Magyarország jelenleg a fejlődő országokkal a *pillanatnyi* tőkés világpiaci árakon kereskedik, de nem zárkózik el attól, hogy a hosszabb távú termelési szerződésekben megállapított kölcsönös áruszállításokat *rögzített, reális* világpiaci értékhez közelálló világpiaci árakon számolják el. Ennek bevezetése, illetve széleskörű alkalmazása igen bonyolult feladat.

A helyzet bonyolultságát mutatja az utóbbi (1974—1975) évek nyersanyag, különösen olajár „robbanás”, amikor az olajár 15 dollár/to-ról 70—80 dollár/to-ra ugrott. A fejlett tőkés országok óriási felháborodással fogadták, önkényes politikai döntésnek tekintették és céloztak a „gabona fegyver” bevetésére (Kissinger). Mi történt és történik valójában a tőkés világgazdaságban? Az, hogy a gazdasági erőviszonyok átrendeződnek az olajexportáló országok javára. A fejlett tőkés országok nemzetközi olajmonopóliumokon keresztül az olajárakat 20—30 évvel ezelőtti szinten tartották — fejlődő országoknak fizetett árakat (illetve ami után adókat fizettek). Ez a gazdasági kapcsolat nem a kölcsönös egyenértékűségen alapult, hanem egyoldalúan a fejlett tőkés országok előnyét szolgálta. A jelen világpiaci ár (70—80 dollár/to) alapján véve helyreállítja az egyensúlyt a fejlett országok által szállított ipari termékek áremelkedése és az olajár között. Lépés az „új” nemzetközi gazdasági rend irányába és mint ilyet, helyeselnünk kell még akkor is, ha ez Magyarországnak is nehézséget okoz.

2. Kölcsönök — segélyek kérdése

A kölcsön, illetve ahogy a kapitalizmusban neveztük, a kölcsöntőke kivétel a fejlődő országokba rendkívül fontos. A gyarmattartó, illetve később a fejlett tőkés ország profit-kamat érdekében vitt ki tőkét. A kölcsön azonban nemcsak profit elérésének eszköze lehet, hanem lehet a fejlődő országgal való *kölcsönös előnyökön* alapuló gazdasági kapcsolat, sőt a *segítés* eszköze is. Bizonyos körülmények között és kis mértékben a világgazdaság új erőviszonyaira támaszkodva a fejlődő országok a fejletteket arra kényszeríthetik, hogy a kölcsönök minél több kölcsönösen előnyös,

sőt esetleg segély elemeket is tartalmazzanak. Alapjában véve azonban a tőkés kölcsönök profit motivációjának, és csak kis mértékben kölcsönösen előnyösek, illetve segély orientáltak.

Hazánk viszonylag kis ország, a közepesen fejlett országok körébe tartozik, valamint gyors fejlődése miatt jelentős nélkülözhető „tőke” feleslegei nincsenek. Ha aránylag kis mértékben is, de nyújtunk hitelt a fejlődő országoknak. Az 1970-es években évi átlagban 70—80 millió dollár kedvezményes hitelt nyújtottunk a fejlődő országoknak.⁴

A Magyarország által nyújtott kölcsönökre nézve is érvényesnek kell lenni annak az elvnek, hogy az kölcsönösen előnyös legyen mindkét félnek, és esetleg segélyelemet is tartalmazzon. Sokan úgy fogják fel, hogy a kölcsön szükségképp áldozat kell legyen az adó oldalán, tehát egyoldalú előny a kapók oldalán. Ez megint téves értelmezése a kölcsönnek. A mi érdekünk is lehet a kölcsön nyújtása, ha az pl. elősegíti a fejlődő országokba menő gépexportunkat, vagy azok nyersanyagtermelő és exportáló potenciálját. Ugyanakkor a kapó országra nézve is előnyös, segítségelemet tartalmaz, ha elősegíti a fejlődő ország gazdasági függetlenségének, sokoldalú dinamikus gazdaságának kialakítását, illetve fejlesztését.

Természetesen lehetségesek és néha szükségesek a kifejezetten segélyek is (vissza nem térítendő ajándékok, főleg élelmiszer, gyógyszer stb), amikor valóban egyoldalú előnyről, illetve áldozatról van szó.

Ha alaposabban szemügyre vesszük azonban a kölcsönök is tartalmazhatnak segélyelemet. Miben nyilvánul ez meg? Mindenekelőtt a kölcsön általános feltételeiben, milyen célra nyújtják, kamat, visszafizetés feltételei, miben és mikor történik a visszafizetés. A lényeg, hogy a kölcsönrel létesített vállalkozás a fejlődő országokban *elősegíti-e a gazdasági függetlenség kialakítását*, illetve megerősödését, vagy pedig *a függés további fenntartására irányul*. A fejlődő országokkal foglalkozó polgári irodalom igen gyakran felveti a bilaterális és multilaterális segély kérdését olyan jelleggel, mintha az igazi segélyt, vagy a nagyobb mértékben segélyt a multi-laterális jelentené. Joggal állapítják meg, hogy a bilaterális kölcsönök, illetve segélyek a „donor” befolyását tartják fenn, illetve növelik — sőt nagyrészt a kapó országnak ugyanabban az országban kell elvásárolni a kapott pénzt (kölcsönt-segélyt). E kétségkívüli igazság mellett azonban megfelelnek arról, hogy nem az a fő probléma, hogy a kölcsönt illetve segélyt kapó ország honnan vásárol a kapott pénzen, hanem az, hogy *mit*. Olyan terméket, ipari berendezést, amely a gazdasági függetlenség kialakítását és erősítését szolgálja, vagy pedig annak az ellenkezőjét. Ha egy fejlődő ország hitelt kap, igen lényeges, hogy azt mire költheti el. Vegyük pl. azt, hogy egy fejlődő ország hitelt kaphat búza, műtrágya, esetleg műtrágyagyár vásárlására. A fejlett tőkés országok előszeretettel nyújtanak hitelt a búza vásárlására, mert így megörökíthetik uralkodó pozíciójukat. Viszont műtrágyára, illetve főleg műtrágyagyárra nemigen nyújtanak kölcsönt, mert ez a fejlődő ország gazdasági függetlenségét jelentősen elősegíti. Tehát még ha egyébként azonosak is a hitelnyújtás feltételei a fent említett három terméknél, a hitel a legjelentősebb segélyelemet a harmadik esetben tartalmazza. Ellenben a szocialista országok által nyújtott kölcsönök az ipar létrehozására irányulnak, jelen esetben a műtrágyaipar fejlesztését szolgálják.

Fontos jellegzetessége a magyar kölcsönöknek, hogy azt a fejlődő országok *államainak* adjuk, nem a tőkés magánvállalkozás erősítésére. A fejlődő országok

⁴ Orosz Árpád: A fekete Afrika és az arab országokkal meglévő gazdasági kapcsolat néhány főbb kérdése. (Kézirat)

gazdasági fejlesztésének a döntő hordozója az állam, következésképp a gazdaság-fejlesztést legjobban szolgálja az államnak nyújtott segély.

További fontos jellegzetessége hazánk által nyújtott kölcsönöknek, hogy az alapjában véve politikai feltételektől mentes, olyannyira, hogy sokszor a szocialista országokkal nem szimpatizáló, sőt ellenséges fejlődő országnak is nyújtunk kölcsönt. Hazai közvéleményünk egy része nem érti ezt. Ennek a politikai feltételektől való mentességnek a következő okai vannak. Mindenekelőtt egy ilyen gazdasági kapcsolat lehet kölcsönös gazdasági érdek (tehát a mi érdekünk is), érdekelt lehet még akkor is a kapcsolat, ha a hitel jelentős segélyelemeket is tartalmaz — és ennek az az elvi alapja, hogy az *illető ország* népét segítjük. Azt is figyelembe kell vennünk továbbá, hogy ezekben a fejlődő országokban a politikai-hatalmi viszonyok rendkívül bizonytalanok, mint ahogy sok esetben bebizonyosodott, hazánkkal nem szimpatizáló rezsimeket progresszívek váltották fel. A szocialista rendszer bízik abban, hogy hosszabb távon azonban a progresszív, szocialista orientációjú rendszerek jönnek létre. Az imperialista országok azonban hitel felfüggesztéssel fenyegetik a nem imperialista barát fejlődő országokat, mert nem a *nép* segítségét tűzik ki célul és nem bíznak ügyük végső győzelmében.

3. Beruházási — termelési jellegű kapcsolatok

Magyarország fejlődő országokkal való gazdasági kapcsolatainak legösszetettebb, legbonyolultabb formája. Összetett, mert az ilyen jellegű kapcsolatok magukba foglalják a *külkereskedelmi* (áru és szellemi export) a hitel viszonyokat egyaránt és ezen túlmenően a beruházásokat több vállalat közötti kooperációban elkészítve „kulcsra” kész állapotban kell átadni. Sőt igen gyakran későbbi vezetésről, szakemberképzésről is gondoskodni kell. Az ilyen jellegű termelési kapcsolatok azonban nemcsak bonyolultabbak, hanem sokkal kedvezőbbek is hazánkra nézve, mint az egyszerű kereskedelmi kapcsolatok. Magyarország jó néhány iparágban (gyógyszer, híradástechnika, timföld stb.) elég fejlett ahhoz, hogy sikeresen versenyezzen, esetleg kooperáljon a nagy nemzetközi monopóliumokkal a fejlődő országokban létesítendő üzemek területén.

Legáltalánosabban ezek a beruházási-termelési kapcsolatok két fő formában jöhetnek létre: 1) Amikor a magyar fél *csak a beruházást végzi* (kulcsrakész állapotban átadja); 2) Olyan vállalkozások, amikor a magyar félnek bizonyos *résztulajdonosi* jogai, illetve kötelezettségei maradnak. Másiképpen megfogalmazva tőkeérdekeltség, tulajdonérdekeltség marad egy fejlődő országbeli vállalatban. Meg kell mondani, hogy a szocialista országok eddig általában nem valósítottak meg ilyen jellegű *közös* tulajdonú vállalkozást, jórészt azért, mert az ilyen típusú vállalatok tőkés vállalatok voltak. Ezt a szocialista országok bizonyos mértékig a nemzetközi kizsákmányolásnak tekintik, illetve tekintették. Ha ilyen lett volna, vagy lenne, akkor a tőkésék (és a kínaiak) érvelhetnének, hogy a szocialista országok is kizsákmányolják a fejlődő országokat. E tekintetben a szocialista országok álláspontja változóban van, ami azon a felismerésen alapul, hogy ez a jelenség is sokkal összetettebb, bonyolultabb annál, minthogy alaposabb elemzés nélkül egyszer s mindenkorra el kell ítélni a külföldi tulajdont, illetve résztulajdont. Másik oldalról megközelítve, tartalmazhat-e kölcsönös érdek, illetve segélyelemet az a termelő jellegű kapcsolat, amikor egy fejlődő országban létesülő vállalatban külföldi (szocialista) tulajdonosi érdekeltség is van? Perdöntő-e ebből a szempontból kizárólag az a tény, hogy a külföldi résztulajdonos „profithoz jut és azt kiviszi az országból. Bonyolítja a kér-

désre adandó választ többek között az is, hogy éppen ez a tőkés nemzetközi kizsákmányolás fő formája.

Kísérjük meg a választ. Mindenekelőtt egy szocialista ország, Magyarország „tőkekivitele” nem tőkekivitel a szó „*társadalmi viszony*” értelmében, mert nem a tőkés termelési viszonyokat hozza létre, illetve erősíti meg a fejlődő országokban, nem profit motivált, hanem az illető ország gazdasági-ipari fejlődését szolgálja. Hazánk érdeke lehet ez, mert több szempontból kedvezőbb, mint a közönséges gépexport, illetve kölcsönnyújtás a beruházás elvégzésére. Tartós kapcsolatot jelent; gépek, alkatrészek szállítására és részesedést jelent a vállalkozás nyereségéből is. Milyen előnyt jelenthet a fogadó ország számára? A kulcsrakész beruházáson túlmenően ez nyilván a külső társtulajdonost erősen érdekeltté teszi a vállalat nyereséges működtetésében (a kockázatot megosztja), ami különösen a bonyolult technológiák, gépi berendezések alkalmazásánál (híradástechnika, gyógyszer) kutatás fejlesztésnél rendkívül fontos lehet. Ez az oka annak, hogy igen sok fejlődő ország differenciáltan közelíti meg a külföldi résztulajdon kérdését, és kifejezetten igényli a külső társtulajdonosi viszony létrehozását. Egyre alaposabban mérlegelik, hogy az adott vállalat hogyan illeszkedik a gazdasági függetlenségüket célzó stratégiájukba, elősegíti-e azt, vagy a tőkés multinacionális közös vállalkozáson keresztül szorosabban odaköti a fejlett tőkés országokhoz. Nos, ez az a legdöntőbb kritérium, amely alapján egy vállalatot meg kell ítélni. Ma már a fejlődő országok kormányai arra törekuszenek, hogy minimum 51 %-os részesedésük legyen a külföldi résztulajdonú vállalatokban. Nem helyes tehát a szocialista országoknak, és így hazánknak elzárkózni a közös vállalatok létesítése elől, ha a fejlődő országok azt kifejezetten kívánják.

Nos, ami a nyereség (a profit) kérdését illeti, az a helyzet, hogy ha a vállalkozás az ország iparának kialakulását szolgálja, ha a nyereség egy része a fejlődő országnak marad, akkor a kivitt nyereség az az ár, amit a fejlődő ország fizet. A nyereség tulajdonképpen megoszlik a résztvevők között. Ez a résztvevő szocialista ország érdekeltségét is növeli a vállalkozásban, hiszen a beruházással hazai felhasználástól von el eszközöket és ezért joggal kíván a nyereségben jelentkező kompenzálást.

Talán egy érdekes konkrét példával lehetne ezt a bonyolult dolgot szemléltetni. A bauxit, timföld, alumínium termelés területén létező, illetve kialakuló nemzetközi vállalkozásokkal. Mint ismeretes, hazánk világviszonylatban is fejlett timföld-alumínium termeléssel rendelkezik és így jelentősen hozzájárulhat (és járul is) egyes fejlődő országok timföld-alumínium termelése létrehozásához, illetve fejlesztéséhez. Igen valószínű, hogy ezek a segítségek esetenként a közös vállalkozás formáit (résztulajdon) is ölthetik. Ezen a konkrét példán szembeállíthatjuk a tőkés és szocialista tulajdon részesedés elvi különbségét.

Köztudomású, hogy Nyugat-Afrika néhány országa (Guinea, Ghana, Kamerun) igen gazdag bauxitban és vízienergia potenciálban egyaránt. A nagy amerikai alumínium nemzetközi monopólium pl. Ghanában létesített kohójában USA-ból hozott timföldet kohósít, holott itt is van olcsón kitermelhető bauxit. Nyilván nem akarja a ghanai alumínium kohászat teljes vertikumát kiépíteni, mert ez nem az ő érdekét szolgálja, hanem mindenekelőtt Ghana érdeke volna. Tehát az amerikai monopólium nem építi ki az alumínium kohászatot megelőző, timföldfeldolgozó fázist még egyébként normális tőkés befektetési feltételek mellett sem.

Különösen nem érdeke az amerikai monopóliumnak a kohászatot követő, alumínium félkész és készterméket előállító fázis kifejlesztése. Márpedig éppen ez lenne az a fázis, ami nagy munkai igényesség révén hozzájárulhatna a foglalkoztatottság növeléséhez, egy igen fontos, dinamikusan fejlődő iparág átfogó kifejlesztéséhez.

Következésképpen, valamely szocialista ország részéről (pl. Magyarország) történő részvétel a bauxit kitermelés, timföldgyártás létrehozásában, esetleg a félkész és késztermék termelő vállalatok létrehozásában és fenntartásában — még ha egyébként a tőkés vállalkozásokhoz csaknem hasonló feltételek között is történne (részesedés, adó, profit repatriálás) — akkor is jelentős segítség elemet tartalmazna, hiszen hozzájárulna az adott ország gazdasági függetlenségét elősegítő egyre teljesebb vertikumú alumíniumipar kialakításához.

Összefoglalva: A dolgozatban hazánk és a fejlődő országok közötti gazdasági kapcsolat jónéhány más vonatkozásáról is lehetett volna szó (szakemberképzés, műszaki szabadalmak átadása stb.) azonban itt csak néhány elvi-elméleti kérdéssel foglalkozom. Hazánk oldaláról — de főleg a fejlődő országok oldaláról — egyre nő az igény a kölcsönös előnyöket, esetenként segélyelemeket tartalmazó gazdasági kapcsolatok iránt. Arra kívántam rámutatni, hogy a kifejezetten segélyek mellett a normális gazdasági kapcsolatok is tartalmaznak, illetve kell hogy tartalmazzanak segélyelemeket.

A fejlődő országok „új világgazdasági rend” követelése helyes és támogatandó, olyan elvek amelyek már a szocialista világrend belső gazdasági kapcsolatában érvényesülnek és ezeket a szocialista országok sok vonatkozásban hajlandók alkalmazni a fejlődő országokkal való gazdasági kapcsolataikban is.

Д-р. Майэр Ласло:

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ ВЕНГРИИ С РАЗВЫВАЮЩИМИСЯ СТРАНАМИ

(Резюме)

В первой части статьи автор занимается значением связей Венгрии с развивающимися странами. Подчеркивается, что этот связь имеет больше значений чем её относительная пропорция в %-ах выражает, потому что он включает в себя и помощь, его структура выгодно для нас, даже он занимает главную роль в мирном экономическом и идеологическом соревновании двух систем.

Во второй половине автор изложит своё мнение о том, что сложное отношение является между пособием и совместной заинтересованностью в экономических связях. Кроме так называемых пособий гармонические экономические связи включают и необходимо включать в себя и помощь и совместные интересы.

Важнейший фактор пособия: способствует ли обоснованию и укреплению экономической независимости.

В последней части анализирует принципиальную возможность осуществления совместных предприятий между социалистическими и развивающимися странами и делает такой вывод: каковы условия, в которых экономические связи включают в себя принцип помощи и совместных интересов тоже.

Dr. Lasló Mayer

SOME QUESTIONS OF HUNGARY'S ECONOMIC RELATIONS WITH THE DEVELOPING COUNTRIES

(Summary)

In the first part the author deals with the importance of relations with the developing countries. Establishes, that the economic relation has much greater importance than the relative share would suggest, for the following reasons: it contains *aid* elements, its *structure* very *favourable* (the composition of export and import) for us too, and finally it is important in the *peaceful economic, ideological and political competition* between the two world systems.

In the second part the author expresses his view, that there is a complicated relationship within economic relations between *aid element* (aid component) and *mutual interest element*. Apart from the explicit aids the normal economic ties — under certain conditions — could and should contain both aid as well as mutual interest elements.

The most important criterion of aid or aid elements, should be whether it does help to attain or strengthen real economic independence, or not.

In the concluding part the author raises the theoretical possibilities of the socialist enterprises establishing share companies (or common enterprises) within the developing countries, and spells out under what conditions can these be of mutual interest to both and contain aid elements as well

DR. SIPOS MIKLÓS:

A MEZŐGAZDASÁG PÉNZÜGYI TÁMOGATÁSÁNAK FORRÁSA ÉS FUNKCIÓI A SZOCIALISTA GAZDASÁGBAN

Az 1968—78 közötti időszak a magyar mezőgazdaság fejlődésének igen jelentős évtizede volt. Egyrészt ebben az időszakban hatolnak be tömegesen a mezőgazdasági termelésbe a tudományos-technikai forradalom eredményei. Az iparszerű termelés gyors elterjedése csökkentette az ipari és a mezőgazdasági munka közötti különbséget. Egyidejűleg nagy lökést adott a gazdaságok egyesülésének, továbbá létrehozta a vállalkozói együttműködés olyan új formáit is, mint a horizontális- és a vertikális integrációk. Másrészt az évtized elejétől számítható a termelőszövetkezetek áttérése a megszilárdulásról a „korszerű nagyüzemi gazdálkodás” fázisára.¹ Harmadrészt ez az idő lényegében az indirekt gazdaságirányítás működésének az első évtizede is.

Mindezen korszakos változások hatására a mezőgazdasági vállalatok állami irányításában szerepet játszó egyes gazdasági kategóriák, többek között a különböző formákban és címen folyósított pénzügyi támogatások természete átalakult. E pénzügyi kategória belső tartalmának megváltozása azonban nem tárható fel a történelmi megközelítés, valamint az állam és az anyagi termelőágazatok közötti értékkapcsolatok mélyebb elemzése nélkül. Többek között az utóbbiak elmaradása miatt folyik már hosszú ideje, időnként felerősödő vita az állami támogatás tartalmáról és funkcióiról.

Jelen tanulmányban a szocialista mezőgazdaságunk pénzügyi támogatásának *tényleges forrását és gazdaságpolitikai funkcióit* elemezzük az indirekt gazdaságirányítás feltételei között. Nem lehet célunk a nemzetközi méretű tudományos vita lezárása, csupán egy módszertani adalékkal kívánunk a vitatott kérdések tisztázásához hozzájárulni.

1. A mezőgazdasági ágazat pénzügyi támogatásának forrása

A mezőgazdasági célokra felhasznált — jelen időszakban döntő hányadában az állami költségvetés kiadási oldalán megjelenő — pénzügyi támogatások gazdasági eredetének, *tényleges forrásának kérdése* a vonatkozó gazdag szakirodalom egyik *legvitatottabb problémája*. Az *ellentétes nézetek egyik csoportja* szerint az állami költségvetés a nemzetgazdaság mezőgazdaságon kívüli ágazataiban megtermelt nemzeti jövedelemből csoportosít át rendszeresen pótlólagos jövedelmet a mezőgazdaság kívá-

¹ Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 221—227. old.

atos növekedésének biztosítása céljából. A mezőgazdasági ágazat e vélemények szerint jóval kisebb nemzeti jövedelmet termel, mint amennyit egy adott időszakban végső soron a költségvetésen keresztül megvalósuló ágazatok közötti jövedelem-újrafelosztás eredményeként felhasznál és a társadalom közös feladatainak finanszírozásához alig vagy kevésbé járul hozzá, mint a többi termelő ágazat. E felfogás a mezőgazdasági támogatásokat társadalmi-politikai indítekből szükséges olyan nemzetgazdasági „áldozatnak” minősíti, ami a mezőgazdasági ágazat el- és fenntartását szolgálja.²

Lényegében ebbe a csoportba tartoznak azok a vélekedések is, amelyek szerint a mezőgazdasági támogatások forrása részben a többi termelőágazatban, részben pedig a mezőgazdaság területén van. E vélemények szerint a mezőgazdasági támogatások ágazatok közötti és ágazaton belüli jövedelem-újrafelosztást valósítanak meg, vagyis olyan jövedelmet is visszajuttatnak a mezőgazdaságba, amelyet előzőleg onnan vont el az állami költségvetés.³ A mezőgazdasági támogatások forrását részben vagy egészben az ágazaton kívüli területekre helyező nézetek közös vonása, hogy csak a költségvetésben megjelenő pénzmozgások (támogatások és elvonások) egyenlege alapján alkotnak véleményt az árrendszeren keresztül megvalósuló burkolt nemzeti jövedelemelvonás, illetőleg juttatás figyelembevétele nélkül.

A szocialista országokban a hatvanas évek második felétől kezdve egyre szélesebb körben terjed a nézetek *másik csoportja*, amely kizártnak tartja, hogy a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek megszilárdulása utáni időszakban a mezőgazdasági ágazat termelői, vagyis más népgazdasági ágazatban létrehozott nemzeti jövedelemből táplálkozó állami támogatást kapjon. E vélemények szerint a mezőgazdaság is hozzájárul a társadalmi kiadások fedezéséhez és nem használ fel nagyobb nemzeti jövedelemhányadot, mint amennyit az ágazatban létrehozta. Az állami támogatás *pedig nem társadalmi segély a mezőgazdaság fejlesztésére, hanem az államilag megállapított árakban elvont nemzeti jövedelem egy részének rendszeres visszajuttatása, amely mint gazdasági szabályozó eszköz funkcionál*, hiszen differenciált mértékben, különböző fejlesztési célokra vagy fenntartási feladatokhoz szabottan jut el a gazdaságokhoz vagy azok egyes csoportjaihoz.⁴

Nem vállalkozhatunk az agrártámogatások forrásáról folyó nemzetközi méretű vita végleges lezárásának feladatára. Felhívjuk azonban a figyelmet az agrárirodalomban *kevésbé hangsúlyozott összefüggésekre, néhány újszerű érvre*, amelyek hozzájárulhatnak a támogatások forrásának helyesebb megítéléséhez, valamint a támogatásokkal kapcsolatos társadalmi — pejoratív kicsengésű, — „értékítélet” megváltozásához.

A tudományosan megalapozott álláspont kialakítása nélkülözhetetlenül teszi az állami támogatások tényleges forrásának vizsgálatában *a fejlődéstörténeti megközelítést*, valamint az állam és az egyes ágazatok közötti *érték- (és jövedelmi) kapcsolatok mennyiségileg elemezhető teljes körének* a figyelembe vételét.

A fejlett tőkés országokban a gazdasági fejlettség magasabb szintjén jelen időszakban *az ipar önfejlődési lehetőségei szélesebb horizontúak*, ezért a mezőgazdaság

² Ezt a véleményt ismerteti Németh—Koller: „A mezőgazdaság támogatása a tőkés országokban”. (Témadokumentáció, Bp., 1966. 5—6. old. és a szocialista országok tekintetében Csizmadia E.—Dankovits L.: „A magyar mezőgazdaság” c. könyve (Bp., Kossuth, 1968. 56. old.)

³ Csikós-Nagy Béla: Magyar gazdaságpolitika. (Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1971. 458. old.)

⁴ Egyes közgazdászok éppen ebből kiindulva, helyesebbnek tartanak az „árkiegyenlítés” kifejezés használatát a támogatás helyett. (Lásd: Csizmadia E.: A gazdasági mechanizmus reformja és a mezőgazdaság. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1967. 91. old.)

történelmileg változó funkciói a nemzetgazdaság növekedési folyamatában eltérnek a közepes fejlettségi kategóriába tartozó szocialista országok — Csehszlovákia és Magyarország — mezőgazdaságának népgazdasági szerepétől. Az ipari fejlettség eltérő szintje alapján a fejlett tőkés országokra nézve elfogadhatónak tűnik a *hipotézis*, amely szerint az iparban és általában a mezőgazdaságon kívüli gazdasági területeken képződő felhalmozási forrásokra nemcsak az illető ágazatok, hanem a mezőgazdaság is rendszeresen támaszkodhat. Ez a helyzet a fejlődés korábbi időszakában fordított volt: jórészt a mezőgazdaság akkumulálta az ipari fejlődés jelentős tőkészükségletének fedezetét és a szükséges munkaerőforrást. Napjainkban sem lehet állítani, hogy a mezőgazdaság burkolt formában, az egyenlőtlen csere alapján és az elvándorló munkaerőben megtestesüljön un. „emberi tőke” átadása révén nem járul hozzá az egyéb gazdasági ágazatok növekedési forrásainak bővítéséhez⁵, de reálisabban feltételezhető, hogy a *teljeskörű érték kapcsolatokban a gazdasági ágazatok rangsorában mind jobban hátra szoruló agrárszektor kevesebbet ad, mint amennyit kap*, tehát a tőkés mezőgazdaság értékmérlege negatív egyenleggel bír.

A gazdaságilag közepesen fejlett szocialista országok — a hatvanas évek végén, a hetvenes években — olyan *sajátos fejlődési szakaszban* tartózkodnak, amikor az ipar minőségi továbbfejlesztése, különösen ha tekintetbe vesszük a gyorsabb fejlődés társadalmi-politikai követelményét, nem valósulhat meg anélkül, hogy a bővülő saját erőforrások mellett *ne támaszkodjon rendszeresen* — a korábbi időszakhoz képest kisebb mértékben — a mezőgazdasági ágazat jövedelmi- és munkaerőforrásaira. Ugyanakkor a mezőgazdasági termelés tervszerű arányos fejlődése és a termelés technikai-technológiai-szervezeti forradalma sem valósulhat meg az iparból eredő külső impulzusok és anyagi eszközök nélkül — amint ezt az empirikus történelmi tapasztalatok már bizonyítják. Következésképpen a szocialista országokban az ipar és a mezőgazdaság optimális továbbfejlődése az ágazatok *kölcsönös egymásra támaszkodása* révén valósul meg. Ennek a fejlesztéspolitikai összefüggésnek a felismerése és realizálása követhető nyomon azon gazdaságpolitikai változásban, amely nem adta fel az ipar primátusát megszüntette az egyoldalú iparpreferálását és kedvező lehetőséget teremtett a mezőgazdaság intenzív fejlődéséhez.

A gazdaságirányítás reformjának időszakában a mezőgazdaság számára kedvezőbb fejlődési lehetőségek mellett a gazdaság- és társadalomépítés előrehaladásával párhuzamosan a fejlesztés-politikában egyre jobban előtérbe került a korábban viszonylag elhanyagolt terciér szektor, a gazdasági és szociális infrastruktúra kiépítésének sürgető feladata. A szocialista gazdaság fejlődéstörvényeinek felismerésén nyugvó gazdaságpolitikai alapcélok teljesítése — figyelembe véve az ipar önfejlődési lehetőségeinek relatív korlátait — úgy valósulhat meg, hogy az egész népgazdaság tőkeigényes fejlődési időszakában az ipar és más ágazatok *továbbra is erőteljesebben támaszkodnak* a mezőgazdaság erőforrásaira.

Mindez arra enged következtetni, hogy az értékben kifejezhető gazdasági kapcsolatok összességében a sokrétű és sokcélú ágazati jövedelemszabályozás *felsőzíni jelenségei ellenére a mezőgazdasági ágazat értékmérlege nem negatív előjelű*, tehát a szocialista országokban jelen időszakban a mezőgazdaság állami támogatása nem az ágazaton kívüli területeken létrehozott nemzeti jövedelemből táplálkozik.

Ennek a hipotézisnek a realitását a következő *menyiségi érvek* támasztják

⁵ Ihrig Károly: A mezőgazdaság hozzájárulása a tőkés gazdaság növekedéséhez. (A mezőgazdaság fejlődésének közgazdasági kérdései c. kötetben. Pl. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1969. 67—69. old.)

alá. *Egyrészt* ha nemcsak a költségvetésben megjelenő jövedelemelvonás és juttatás összegét állítjuk szembe egymással, hanem az *áron keresztül elvont, nagyságrendileg az ármódellek számítások segítségével meghatározható burkolt jövedelemelvonást is figyelembe vesszük, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy 1969/70 átlagában mezőgazdaságunk az összes (teljes) elvonásnak 46,5%-át kapta vissza az állami támogatások formájában.*⁶ Az állam és a mezőgazdaság közötti teljes jövedelemkapcsolat tehát a vizsgált időszakban a mezőgazdaság szempontjából *pozitív egyenlegű*, vagyis a mezőgazdaság lényegesen több jövedelmet adott a költségvetésnek, mint amit kapott. Ez egyúttal azt jelenti, hogy *a támogatás jövedelemvisszajuttatási funkciót töltött be*. Nem változott a mezőgazdasági támogatások tartalma a negyedik ötéves tervben sem, mert a felvásárlási árak emelése a begyűrűző árhatások egy részének kompenzálását szolgálta, másrészt az intézkedések a támogatások növekedésének mérséklésével, illetőleg a pénzügyi jövedelemelvonás jelentős növelésével kapcsolódtak össze. Következésképpen az árdiszparitás fokozatos csökkenésének arányában a jövedelemelvonás módszerei és arányai közeledtek az iparban alkalmazottakhoz; gyorsan növekedett a pénzügyi (adó) formában elvont jövedelem. Kevésbé nőtt az állami támogatások összege és feltehetően csökkent az áron alapuló elvonás. Az állami elvonások és a támogatások mennyiségének alakulását tartalmazza az 1. sz. táblázat.

1. sz. táblázat

A KÖZPONTI ELVONÁSOK ÉS TÁMOGATÁSOK EGYENLEGE

(Millió Ft)

Év	Elvonás	Támogatás	Elvonási többlet	
			Ft-ban	%-ban
1971	9 870	8 577	1 293	15,0
1972	9 982	7 595	2 387	31,4
1973	11 711	8 251	3 460	41,9
1974	13 883	10 174	3 709	36,4
1975	15 388	10 451	4 887	46,7
Összesen	60 784	45 048	15 736	34,9
1975. év az 1971. %-ban	155%	122%	378%	

Forrás: Szabóné Medgyesi Éva: A szabályozórendszer sajátosságai a mezőgazdaságban. (Statistikai Szemle, 1976/12. sz. 1220 old.)

⁶ A visszajuttatási arányok nagyságrendi tájékoztatásként kezelhetők elsősorban a statisztikai források ellentmondó adatai következtében. 1969/70 átlagában az éves teljes elvonás összege mintegy 35,5, amiből 25 milliárd Ft a burkolt elvonás, az állami támogatás pedig 16,5 milliárd Ft. Az adatok „Az élelmiszergazdaság helyzete és jövedelmi kérdései” c. tanulmányból (AKI 1973. 16—19. old.) származnak.

A táblázat adatai szerint a hetvenes évek elejétől kezdve a mezőgazdasági nagyüzemek és a költségvetés kapcsolatait a *növekvő elvonási többlet jellemzi*. A támogatás ilyen körülmények között az ágazatból elvont jövedelem egy részének a célhozszabott visszajuttatását szolgálja.⁷

A teljes körű költségvetési kapcsolatokkal összefüggésben 1969. évre vonatkozóan elemzéseket végeztünk az anyagi termelés fő ágazatainak a közös társadalmi feladatok finanszírozásához való hozzájárulás viszonyainak kérdésében is. A mezőgazdaságtól burkolt formában elvont jövedelemrész beszámításával azt állapíthatjuk meg, hogy hazánkban az ipar és a mezőgazdaság az ágazatban foglalkoztatottak arányszámának megfelelő mértékben járult hozzá a társadalmi feladatok finanszírozásához. A vizsgált évben az iparból származott a költségvetési elvonások 44,1%-a, a mezőgazdaságból pedig — különböző ágazati áttételen keresztül — a centralizált nemzeti jövedelem 24,5 %, amikor a keresők 44,3%-a az előző 24,6%-a pedig az utóbbi ágazatban volt foglalkoztatva. A mezőgazdaság tekintetében a foglalkoztatási arányhoz közelálló a népgazdasági támogatásokból való részesedés is, mert az ágazatra jutott 1969-ben az összes támogatások és mentesítések 22,2%-a.⁸ A megoszlási arányszámok alapján úgy tűnik, hogy a magyar mezőgazdaság a foglalkoztatottak számarányának megfelelően járult hozzá a központi feladatok finanszírozásához és részesedett az állami támogatás céljaira felhasznált eszközökből.

A mezőgazdasági célú állami támogatások tényleges ágazati forrását illetően hasonló következtetéseket vonhatunk le a csehszlovák mezőgazdaság esetében is. Ha a mezőgazdaságban egy adott időszakban felhasznált nemzeti jövedelem volumenét a tényleges árakban realizált mennyiséggel állítjuk szembe, akkor itt is az a felszíni összefüggés adódik, hogy 1967/69. átlagában a felhasználás 15,6%-kal, 1970-ben pedig 21,3%-kal meghaladta az utóbbit. Értékarányos árak alkalmazása esetén, ha elfogadjuk az alaphipotézist, mely szerint ezek megközelítő pontossággal kifejezik az egyes termelőágakban létrehozott tényleges nemzeti jövedelem nagyságát, az előző többletfelhasználással szemben 1967/69 átlagában a mezőgazdaságtól az állam a társadalmi feladatok finanszírozására valójában a feltételezett nemzeti jövedelem 43,4%-át, 1970-ben pedig 45,9%-át vonta el különböző csatornákon keresztül. Az említett években az egész termelőszférából elvont nemzeti jövedelem aránya a számítások szerint ennél alacsonyabb: 34,5, illetve 35,6 % volt.⁹

Másrészt, bár nem kapcsolódik közvetlenül sem a költségvetési kapcsolatok, sem pedig az anyagi termelés ágazatai közötti piacszerű kölcsönhatások területéhez, de figyelembe veendő az a jelentős értékelvonás, amit az agrárszektorban foglalkoztatott munkaerő rendszeres felszabadítása és más ágazatban történő munkaerő-kifejtése jelent. A szocialista mezőgazdaság munkaerő-felszabadítással kapcsolatos funkciójának a fejlődés korábbi időszakában is népgazdasági jelentősége volt. Ez a jelen és a jövő időszakában sem elhanyagolható fontosságú, hiszen a gazdasági növekedés intenzív korszakában az extenzív munkaerőforrások minimálisak. A mezőgazdaság részéről a más ágazatok számára átadott emberi munkaerő viszont annyiban burkolt értékelvonást jelent az ágazat terhére, hogy a zömében fiatalokból álló

⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy a felszíni pénzügyi kapcsolatokban az elvonási többlet nem ilyen egyértelmű, ha a más ágazatokban megjelenő mezőgazdasági célú támogatásokat is (pl. a vegyipar-nak, a gépgyártásnak, illetőleg az AGROKER-nek folyósított dotációk) beszámoljuk. E közvetett támogatások hova sorolása azonban továbbra is vitatott; mennyi illeti belőlük a mezőgazdaságot és az adott iparág alacsonyabb termelékenységét.

⁸ Statisztikai Évkönyv 1971. (KSH. 1972. 3. old.)

⁹ A mezőgazdaság és az élelmiszergazdaság részesedése a nemzeti jövedelem termelésében és felhasználásában. (Külföld Mezőgazdaság 1973/2. sz. 42. és 43. old.)

munkaerő felnevelésére fordított, a családot terhelő költségek nem a mezőgazdaságban, hanem abban az ágazatban térülnek meg a termelési folyamatban, ahol az elvándorlók munkát vállalnak.

A munkaerő-elvándorlás mértéke, a munkaképes életkor alsó határáig felmerülő egy főre jutó létfenntartási és a családot terhelő nevelési költségek alapján megközelítő pontossággal megállapíthatjuk, hogy a magyar mezőgazdaság 1960—70 között évente mintegy 8,7 milliárd Ft összegű nevelési költség előteremtésével járult hozzá a népgazdaság növekedési erőforrásaihoz. 1971—75 között az ilyen értelemben vett értékvesztés „a mezőgazdaság értékmerlegében mintegy évi 4,1 milliárd Ft-ot tesz ki”.¹⁰

A munkaerő felszabadítása az eleven munka gépi munkával történő helyettesítésének eredménye. Ezért azt is mondhatjuk, hogy a mezőgazdasági termelés gépesítésének állami támogatással való ösztönzése valójában az elvándorló munkaerő nevelési költségeinek ilyen eszközzel történő megtérítését szolgálja. A mezőgazdasági munkaerő egy részének tervszerű felszabadítása és más területekre történő átcsoportosítása a szocialista gazdaság dinamikus fejlődése érdekében indokolt. Teljes foglalkoztatottság mellett a hatékonysági követelményeknek megfelelő *strukturális átcsoportosításra éppen az ad lehetőséget, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma a technikai fejlődéssel párhuzamosan csökkenthető.*

Mindezek alapján arra az álláspontra helyezkedhetünk, hogy a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek megszürlődése utáni időszakban *a mezőgazdasági ágazat értékmerlegének tényleges egyenlege a fennálló árrendszer következményeként a költségvetésben megjelenő felszíni támogatási többlettel szemben nem negatív, hanem pozitív előjelű, vagyis a szocialista mezőgazdaság több értéket ad a népgazdaságnak, mint amennyit adott időszakban felhasználási célokra ágazaton kívüli területekről kap.* Ez végső soron az állami támogatások eredetét illetően azt jelenti, hogy *a mezőgazdaság a többi ágazatot terhelő segélyjellegű pótlólagos jövedelem-juttatást nem kap.* A mezőgazdaság állami támogatásának *tényleges forrása az ágazatban megtermelt nemzeti jövedelem.* Az állami támogatás az ágazatban megtermelt nemzeti jövedelem „újrafelosztását” *valósítja meg és az ágazatból különböző csatornákon keresztül elvont nemzeti jövedelem s ezen belül a tiszta jövedelem egy részének (de nem a teljes mennyiségnek) rendszeres visszajuttatását szolgálja.* Azon nézetekhez csatlakozom tehát, amelyek szerint a mezőgazdaságunk termelői állami támogatást nem kap, és a társadalmi kiadások finanszírozásához is jelentős mértékben hozzájárul.

Elképzelhető, hogy egy-egy rövidebb időszakban valamelyik termelőágazat, pl. a mezőgazdaság a 60-as évek elején segélyjellegű állami támogatást kapott vagy részarányánál kisebb mértékben járult hozzá a közös társadalmi feladatok finanszírozásához. Hosszabb időtávra gondolva azonban vitatom azokat a felfogásokat, amelyek szerint a mezőgazdaság nem önjáró ágazat.¹¹ Elméletileg nézve ugyanis csak a nemtermelő szféra nem képes létrehozni a szükségleteit kielégítő anyagi javakat. A termelő szféra *minden ágazata* termelési értékével egyrészt fenntartja önmagát, másrészt hozzájárul a növekvő improduktív terület eltartásához is. A mennyiségi elemzés bebizonyította, hogy a 70-es évek elejére a magyar és a csehszlovák mezőgazdaság már túl jutott a szükségeszerű fejlődési kiterőn.

¹⁰ Számításainkban feltételeztük, hogy a mezőgazdaságból szakképzetlen, de az általános iskolát elvégzettek távoztak el. A szükséges adatok Józsa Ödön: „Oktatás, szakképzés, gazdaság” (Bp., Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, 1969. 187. old.) és Csizmadia E.: Élelmiszergazdaságunk a hatékonyabb gazdálkodás útján c. könyvéből vettük. (Bp., Kossuth Kiadó, 1975. 23. és 232. old.)

¹¹ Vágó József: „Mezőgazdaságunk fejlődése és távlatai”. (Recenzió. Társadalmi Szemle, 1976/12. sz. 95. old.)

2. A pénzügyi támogatások funkciói

Az állami támogatások, azok egyes elemei a mezőgazdaságban a fejlődés során *több fontos agrár- és gazdaságpolitikai funkciót töltek be*. Az egyes fejlődési szakaszokban más-más funkciók kerültek előtérbe, de az alábbi funkciók mindenkor érvényesültek és a jövőben is érvényesülnek. Az egyik jelentős funkció az *eszközbefektetések vagy más kifejezéssel az eszközáramlás* tervszerű állami irányítása. A pénzügyi eszközbefektetések meghatározott ágazatokba, területekre vagy a termelők legfontosabb elemeire történő orientálását korábban csak a termelőszövetkezetekben, jelenleg az állami gazdaságokban is túlnyomórészt az üzemek által megvalósított beruházásokhoz nyújtott támogatások segítségével végzi el az állam. A beruházási támogatások révén valósultak meg azok a vegyes finanszírozású (és tulajdonú) álló-eszközbefektetések, amelyek a nagyüzemi gazdálkodás kialakulásához, fejlődéséhez szükségesek. Ezt a folyamatot országonként változó mértékben a közvetlen állami beruházások is segítették.

A beruházásokhoz kapcsolódó, a fontosabb fejlesztési célokként differenciált és időben változó állami támogatások lehetővé teszik, hogy *a fejlesztési tevékenység megvalósításában a távlati fejlődés felismert érdekei legyenek a meghatározók* a jelenlegi jövedelmezőségi viszonyokon alapuló rövidtávú érdekekkel szemben. Nemcsak azért, hogy a termelés egyes területeiről elvont jövedelmet a költségvetés más területekre irányíthatja az adott terület felhalmozási erőforrásainak kiegészítéseként, hanem az üzemeknél maradó saját felhalmozási erőforrás felhasználását is hatékonyan befolyásolhatja, mert a fejlesztési célok szerint differenciált állami támogatások mértékük függvényében erőteljesen vagy kevésbé intenzíven hatnak az anyagi érdekeltiségre és így orientáló szerepet tölthetnek be. Orientáló szerepük különösen akkor jelentős, ha a fejlesztési tevékenység irányáról a nagyüzemek önállóan döntenek.

A tőkeáramlás irányításának funkcióját betöltő állami támogatások *fő hatásai* a mezőgazdaságban elsősorban a termelők színvonalának, összetételének fejlődésében, valamint a termelési struktúra és a termelés módjának változásában realizálódnak. A szocialista országok történeti tapasztalatai szerint az eddigiekben a mezőgazdasági termelés növekedésére gyakorolt hatásuk visszafogottabb, mert az állóeszköz-befektetések igen jelentős hányada nem a termelőkapacitások bővülését, hanem az elvándorló munkaerőt, a csökkenő termőföld-területet, a kieső kisüzemi termelőeszközöket pótolta ágazati szinten. Az eszközbefektetések pótlási szerepe a jövőben sem elhanyagolható tényező.

Jelentős *mellékhatása* a beruházási állami támogatásoknak az a következmény, hogy ha minden gazdaságra egyformán vonatkoznak és ha nincs külön ellensúlyozó szabályozó, akkor *erősítik az objektív és szubjektív okokból eredő differenciálódási folyamatot*.

Ahhoz, hogy a beruházási támogatások az eszközbefektetések állami irányításának eredményes eszközei legyenek, *több feltétel fennállása és követelmény kielégítése szükséges*. A legfontosabb előfeltétel, hogy az állami szubvenciók következetes *távlati fejlesztéspolitikai koncepciókhoz kapcsolódjanak*, azok megvalósulását szolgálják. E feltétel fennállása esetén biztosítható a strukturális átalakulás harmonikus megvalósulása, a szinttartó és a fejlesztő támogatások elhatárolása, valamint az állami támogatások improvizatorikus jellegének kizárása, amelyek az eszközbefektetések hatékonysági színvonalának alakulása szempontjából sem közömbös kérdések. A szocialista országokban az állami támogatásokra vonatkozó kritikák jórésze viszont a következetes ágazati mélységű mezőgazdasági fejlesztési politika hiányából eredt.

Igen lényeges követelmény a beruházási támogatások *rendszer-konformitásának fennállása*. A rendszer-konformitás alatt azt értjük, hogy a beruházási támogatások, általában a szubvenciók odaitélése, folyósítása és felhasználása, más szóval a mechanizmus *ellentmondások nélkül illeszkedik be* a gazdasági szabályozók rendszerébe. Ez azt vonja maga után, hogy a tervutasítások és a centralizált finanszírozás időszakában inkább egyedi döntések útján kerülnek a gazdaságokhoz. Így a szerepük az alátámasztásra, a technikai végrehajtásra korlátozódik. A közgazdasági szabályozók uralma esetén pedig célszerű a támogatások túlnyomó részét az automatikus útra terelni, amikor is az indokolt szelekciót a támogatás előfeltételei végzik el. Ezek a támogatások a központi terv célkitűzéseinek transzmissziójában önálló szerepet töltenek be.

Megfelelő módon szükséges összekapcsolni az üzemek által megvalósított beruházások finanszírozásában *a saját erő és az állami támogatás mértékét*. Ha az első túl magas, akkor a támogatások nem érik el céljukat. Ellenkező esetben pedig előfordulhat, hogy az állami eszközöket az üzemek felelőtlenül, olyan ugrásszerűen megnövekvő mértékben használják fel, amelyek túllépik a költségvetési keretet, és árfelhajtó szerepet töltenek be a beruházási piacon. Ilyenkor szükségszerűen bekövetkezik a további folyósítások felfüggesztése vagy egyéb, előre nem tervezett megszorítások életbeléptetése.

Fontos követelménye a sikeres eszközáramoltatásnak a támogatási feltételek egyértelmű *célhozszabottsága és az időbeli stabilitás, valamint a változhatóság igényének az optimális összekapcsolása*. Az időbeli stabilitás a mezőgazdasági nagyüzemek gazdálkodási színvonalának kiegyensúlyozott fejlődése és a mezőgazdasági beruházások lassúbb megtérülése miatt szükséges. A feltételek és mértékek változtatása pedig a fejlődés során módosuló szükségletekhez történő rugalmas és viszonylag egyszerű alkalmazkodás miatt elkerülhetetlen.

Más természetű követelménye a hatékony eszközáramoltatásnak, hogy az eszközbefektetések megtérülése a termelési folyamatban a fennálló ár- és költségviszonyok mellett biztosított legyen. Előfordul azonban, hogy az „üzemeltetés” az adott körülmények között csak újabb dotációk révén jövedelmező.

A mezőgazdasági célú állami támogatások *másik lényeges funkciója az ágazati jövedelemparitás elérésének, illetőleg fenntartásának a segítése*. A szocialista országok az utóbbi másfél évtizedben közismerten sokrétű gazdaságpolitikai intézkedéseket tettek a két legfontosabb termelőágazat jövedelemhelyzetében fennálló jelentős különbség csökkentésére, az arányos fejlődés megvalósítására. A paritásos jövedelemviszonyok fokozatos megközelítésében a mezőgazdasági termékek felvásárlási árának ismételt emelése mellett a fennálló árviszonyok jövedelem-konzekvenciáit korrigáló költségvetési jövedelemszabályozásnak van alapvető szerepe. *Az ágazati jövedelemparitás megteremtésében azonban eltérő módon kell megítélni a személyi jövedelem és az ágazatban felhasználható tiszta jövedelem kiegyenlítésének kérdését*. Amíg a személyi jövedelemparitás elérése, fenntartása osztályérdekeket, a szövetségi politikát közvetlenül érintő, s a munka szerinti elosztás érvényesülését szolgáló összetett gazdasági kérdés, addig a fajlagos nyereség kiegyenlítésének vagy differenciálásának kérdése inkább a gazdasági fejlődés optimális hatékonysági kritériumának a függvénye.

A szocialista országok között először Magyarországon érték el 1970-ben a két ágazat dolgozó személyes rendeltetésű reáljövedelem színvonalának kiegyenlítődését, ami a szocialista agrárpolitikánk kimagasló nemzetközi eredménye: A kiegyenlítődés úgy következett be, hogy a parasztok személyes rendeltetésű havi jövedelme 4%-kal magasabb az ipari munkásokénál, de a társadalmi juttatások színvonal

mintegy 25%-kal még alacsonyabb.¹² Az életszínvonal minden elemében tálálható tartós különbségek kiegyenlítése tehát nem következett be. A teljes kiegyenlítés megvalósítása azon túl, hogy lehetőségeit tekintve kétséges, úgy tűnik nem is feltétlenül racionális gazdasági szempontból, ha a mezőgazdasági munkaerő egy részének más ágazatokba történő átáramlásának indokaira gondolunk. Csehszlovákiában az I termelősövetkezeti tagra jutó munkajövedelem színvonala 1973—74-ben érte el a népgazdasági átlagbérek szintjét.¹³

Ami azt a kérdést illeti, hogy *milyen szerepet tölt be hazánkban a személyi jövedelem-paritás elérésében, fenntartásában* a mezőgazdaság állami támogatása (beleértve most az adódiszparitást és a „támogató” jellegű áremeléseket is) és a nagyüzemek gazdálkodási színvonalának javulása a közgazdasági szakkörök véleménye azon túl, hogy elismerik a preferenciák kedvező szerepét, nem egységes. Gyakori nézetek szerint a mezőgazdasági reáljövedelmek *gyorsabb növekedésének forrása közvetlenül* az említett intézkedések, mert a mezőgazdasági munkatermelékenységnek a személyi jövedelem és az ipari termelékenység mögötti elmaradása arra nem biztosított lehetőséget. Más vélemények azt hangsúlyozzák, hogy a mezőgazdasági jövedelmek növekedése *közvetlenül a termelés, a gazdálkodás fejlődéséből származott; az állami támogatás csak közvetve, a termelés színvonalának emelkedésén keresztül* járult hozzá a paritás eléréséhez.

Annak az előrebocsátásával, hogy elvileg és gyakorlatilag is problematikus az ágazati eredmények alakulásában az egyes szabályozók hatásának pontos elkülönítése, úgy véljük, *az utóbbi álláspont a reálisabb*. Figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy 1959 után az állami támogatások nagyobbik hányadát a mezőgazdasági termelés (ártermelés) vagy a beruházási teljesítmények növekedéséhez kapcsolták. 1968-tól kezdődően pedig a személyi jövedelemnövelést szolgáló támogatások jelentős részét is az árkiegyenlítések formájában, tehát áruellenszolgáltatás mellett folyósítják a kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági nagyüzemeknek.

A kérdés helyes megítélésében nagyon fontos továbbá, hogy a munkatermelékenység és a jövedelemnövekedés *közötti összefüggést a mezőgazdasági nagyüzemek, valamint az egyéni gazdaságok tekintetében vizsgáljuk*. Ha a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági ágazatot vizsgáljuk, akkor az alábbi (lásd a 2. sz. táblázatot) kép rajzolódik ki.

A táblázat adataiból kiderül, hogy a vizsgált 11 év alatt a mezőgazdaságban *a termelékenység mindkét mutatója nagyobb arányban növekedett, mint az iparban*. Ennek a tendenciának az okai a mezőgazdasági munkaerő nagymértékű csökkenése és a nagyüzemek gazdálkodási színvonalának emelkedése. A gyorsabb növekedés mellett sem következett be a termelékenység színvonalának ágazati *kiegyenlítődése*, mert 1971-ben az I főre jutó bruttó termelési érték színvonala az iparinak 43,1%-a, a nemzeti jövedelem a mezőgazdasági termelésben pedig az ipari átlagnak 59,8%-a. Továbbá látható, hogy az I főre jutó személyes reáljövedelem növekedése a mezőgazdaságban alig (mindössze évi 0,3%-kal) marad el a nemzeti jövedelem emelkedése mögött, a bruttó termelési érték növekedése pedig nagyobb mértékű. Ezt elemezve jelen dolgozat szerzőjének az a véleménye, hogy a mezőgazdaságban a reáljövedelmek átlagosnál gyorsabb növekedésének időszakában a csökkenő munkaerő díjazására *a termelékenység és a személyi jövedelmek közötti kölcsönös összefüggés fennállása alapján döntően belső erőforrásokat használtunk fel*. Az állami támogatások ezért *közvetlenül alig szolgáltak személyi jövedelemnövelési célokat*.

¹² Statisztikai Évkönyv, 1971. (Bp., 1972. 357. old.)

¹³ Jozef Nikl: A város és a falu közötti különbség leküzdése Csehszlovákiában. (Közgazdasági Szemle, 1976/12. sz. 1467. old.)

**A TERMELÉKENYSÉG ÉS A REÁLJÖVEDELEM NÖVEKEDÉSE
AZ IPARBAN ÉS A MEZŐGAZDASÁGBAN 1960—71. KÖZÖTT %-BAN**

	1965	1971	Évi növe- kedés üteme
I foglalkoztatottra jutó bruttó termelési érték			
Iparban	118,6	153,2	4,8
Mezőgazdaságban	139,8	209,7	9,9
I foglalkoztatottra jutó nettó termelési érték			
Iparban	115,8	154,9	5,0
Mezőgazdaságban	127,3	172,4	6,5
I főre jutó reáljövedelem			
Munkások és alkalmazottak	117	160,1	5,4
Parasztkok	118	175,8	6,8

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1971. (Bp., 1972. 66., 68., 257., 259. old.) Zsebkönyv 1972. (Bp. Statisztikai Kiadó, 1972. 155, 171. old.)

Az állami támogatások teljes összegén belül egy mindjobban csökkenő, jelen időszakban alig néhány (1975-ben 3%-ot) elérő rész szolgál közvetlenül személyi jövedelemnövekedést, mert a mezőgazdasági munkadíjak társadalmilag indokolt minimális határának garantálásához és annak szükséges emeléséhez a szocialista állam a hetvenes évek eleje óta csak a *kijelölt kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetekben és a rászoruló állami gazdaságokban* járul hozzá.

Az a téves felfogás, a támogatásra rakódott dogma, amely az állami támogatásokat tekinti a mezőgazdasági személyi jövedelemparitás elérése és fenntartása közvetlen forrásának az ötvenes évek gyakorlatából eredhet, amikor az állami támogatások túlnyomó részét — 70—75%-át — a munka utáni részesedés kiegészítésére használták fel a termelőszövetkezetekben.

A személyi jövedelemszintvonal ágazati paritásának megteremtése mellett az anyagi termelés egyes ágazataiban felhasználható *fejlesztési célú jövedelem szintjében*, amely a tiszta jövedelem és az ágazatban maradó amortizáció összegét foglalja magába, *jelentkező különbségek teljes felszámolása a költségvetési beavatkozásnak nem lehet célja*. Az ágazati tiszta jövedelem, vagy a fejlesztési célokra felhasználható jövedelmek teljes kiegyenlítésével elvileg a gazdaságpolitika tagadná az ipar vezető szerepét a gazdasági növekedés folyamatában. Következésképpen az a helyes gazdaságpolitikai magatartás, ha *tudományosan mérlegelve* az egyes népgazdasági ágak szerepét, a főágazatok hatékony gazdasági fejlődésének adottságait, *állapítják meg az ágazatok kívánatos növekedési ütemét*, amely esetünkben a mezőgazdaság felzárkóztatását igényli, s ehhez szabják a szükséges ágazati erőforrásokat. Az állami jövedelemszabályozás az utóbbi feladatot úgy oldja meg, hogy *tekintettel van az egyes ágazatok áraiban realizált jövedelem „teherbíró képességére”*, vagyis a pénzügyi jövedelemszabályozás egyenlege azon ágazatokat terheli, amelyek áraiban relatíve magas nyereség realizálódik és az alacsony realizált nyereséggel rendelkező ágazatokban pedig a felhasználható nyereség volumenét növeli.

A mezőgazdasági szubvenciók fontos funkciót töltenek be a rövidebb időszakra szóló *termeléspolitikai feladatok megvalósításában*. Mezőgazdaságban a folyamatos termelés tekintetében korábban szélesebb körben, de még napjainkban is gyakran előfordul, hogy az egyes termékek jövedelmezősége alacsony szintű vagy veszteséges

a fennálló ár- és költségviszonyok következtében a termelőgazdaságok egy részében. Ebben az esetben a mezőgazdasági termékekre irányuló szükséglet kielégítése érdekében a termelői érdekelttség megteremtése, fenntartása céljából veszteségtérítő vagy a folyó termelés jövedelmezőségi viszonyait javító állami szubvenciók alkalmazása szükséges. E szubvenciók általános jellemzője, hogy a termelés szinten tartását, vagy *a termelési struktúra* rövidebb távra szóló megváltoztatását teszik lehetővé, mint rugalmas agrárpolitikai eszközök. Mivel az anyagi érdekeltiségre *a legjelentősebb hatást az egyes termékek ár- és költségarányai gyakorolják*, ezért a rövidtávú termelés-politikai célkitűzések szolgálatába állított állami szubvenciók *korlátozottan és ideiglenes jelleggel alkalmazhatók hatékonyan*. A szocialista országok támogatáspolitikájában viszont az egyik komoly probléma korábban az volt, hogy az érték kategóriák háttérbe szorításából eredő napi konfliktusok feloldására a támogatások túlzottan nagy részét használtuk fel.

A szocialista mezőgazdasági termelés állami támogatásának van *egy nagyon fontos ágazaton kívüli, társadalmi jelentőségű funkciója (célja) is*. Ennek az a lényege, hogy az alapárakon felüli pénzügyi támogatások elősegítik (részben lehetővé teszik) *az élelmiszerárak viszonylag alacsony szinten történő stabilizálását*. Az életszínvonal-politikai célok megvalósulása érdekében az eddig követett általános gyakorlat szerint ezt a feladatot nemcsak a mezőgazdasági termelés támogatása, hanem a fogyasztói árkiegészítések is szolgálják. Mindenesetre ebből az következik, hogy a mezőgazdasági támogatások kérdése szorosan összefügg az életszínvonal-politikával, annak módozataival. Ha a termelői és a fogyasztói árak között kialakult eltérés növelése nem célszerű, akkor a termelői támogatások mértékének változtatása hatékonyan befolyásolja a mezőgazdaság jövedelemhelyzetét. Ezen kívül a mezőgazdasági támogatások egy része, pontosan nem számszerűsíthető hányada, mint említettük, az ágazatot kiszolgáló iparágak „burkolt” támogatását szolgálja.

Összegezve a szocialista mezőgazdaság pénzügyi támogatásának közgazdasági tartalmáról elmondottakat a következőket fogalmazhatjuk meg:

A gazdasági reformok feltételei között *az állami támogatás már nem társadalmi segélyt jelent a nagyüzemek gazdálkodása számára*. A pénzügyi támogatás továbbá nem is az árakban elvont jövedelem teljes visszajuttatása, amint ezt bizonyítottuk. *Az a pénzügyi kategória*, amit jobb elnevezés hiányában jelölünk a megváltozott közgazdasági tartalmat a hétköznapi értelmezésében helytelenül kifejező „támogatás” vagy egyéb szinonim szavakkal, *az végeredményben normális gazdasági szabályozó eszköz az állam kezében a jövedelemviszonyok, ezen belül elsősorban a felhalmozás szabályozására. Mezőgazdaságunk pénzügyi támogatása tehát már nem más, mint a megtermelt jövedelmek tervszerű ágazaton belüli átcsoportosítása.*

Д-р. Широш Миклош:

**ИСТОЧНИК И ФУНКЦИЯ ФИНАНСОВЫХ ПОСОБИЙ СЕЛЬСКОГО,
ХОЗЯЙСТВА В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ**

(Резюме)

В первой части статьи автор анализирует источник финансовой помощи сельского хозяйства. Сначала он показывает две группы противоположных взглядов, которые сформировались в спорах международного характера об источнике помощи. Автор доказывает правильность взгляда в мысли, что сельское хозяйство не получает государственную помощь в характере помощи после укрепления колхозов, то есть с конца 60-ых гг. Таким образом государственные поддержки стали такими средствами финансового регулирования, которые вернут только определённую часть национального дохода, отобраного от сельского хозяйства при помощи цен и налогов чтобы стимулировать определённые цели хозяйственной политики.

Вторая часть анализирует агрополитические функции финансовой помощи. Доказывает роль и условие государственных поддержек в ориентации во вложении средств. Доказывает эффект выравнивания личных доходов и осуществления производственных и политических целей. В конечном счёте в статье касается роль сельскохозяйственных поддержек в стабилизации низких цен на продукты питания.

Dr. Miklos Sipos

**THE SOURCE AND FUNCTION OF THE FINANCIAL SUPPORT OF
AGRICULTURE IN THE SOCIALIST ECONOMY**

(Summary)

In the first part of the study the author investigates the source of financial support of the agricultural sector. First He presents the two opposing groups of views, which evolved in connection with the sources of support in the international debate. The author of the article proves the correctness of those views, which hold, that in the period following the consolidation of the co-operatives — that is from the end of 1960's — the Hungarian agriculture does not receive state support of aid nature. Consequently, the state supports are, in essence, that kinds of financial regulatory instruments, which give back only part of those national income, that earlier had been siphoned off in the forms of prices and taxes, for stimulation of specific economic objectives.

The second part analyzes the agro-political functions of financial supports. The author points out the role and functions of state support in the orientation of capital (asset) investments. The author presents how the state supports effect the equalizing process of personal income and the implementation of production policy objectives. Finally, the article also touches the role of state support in stabilizing low food prices.

DR. CZAGÁNY LÁSZLÓ:

AZ ÉLELMISZERIPARI VÁLLALATOK ÉRDEKELTSÉGI RENDSZERÉNEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA ÉS AZOK HATÁSA A MEZŐGAZDASÁGI TERMÉKFORGALOMRA

1. *A gazdasági érdekeltségről általában*

A gazdasági érdekeltség a gazdálkodó szervek bizonyos állapota, amely anyag érdekeik érvényesítésére készíti őket. Miután a gazdasági érdek közvetlenül materiális tartalmú, a gazdasági érdekeltség mindenekelőtt anyagi érdekeltség. Az egyes gazdálkodó alapegységek érdekeltségét meghatározzák egyrészt az objektív anyagi érdekek, melyek a mindenkori technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági viszonyok tudati visszatükröződései, másrészt az — előbbiektől távolról sem független — a gazdasági mechanizmus.

Az egyes gazdálkodó alapegységek anyagi érdekeltségének konkrét jövedelem-tartalma, az érdekeltség intenzitása és érvényesítési mechanizmusa eltérő. Az eltérések egyrészt a gazdasági (tulajdonosi) elkülönültség miatt állnak fenn, másrészt azért, mert a központi gazdaságirányítást konkretizáló tervezési, szabályozási, szervezeti és döntésjogi rendszer egyes elemei eltérő megvilágításban hozzák felszínre a gazdasági érdekeket és teszik lehetővé érvényesítésüket.

Noha nincs két vállalat se, amelyek érdekeltsége pontosan egybeesik, nyilvánvaló, hogy azonos típusú, azonos minőségű érdekeltségi rendszer a vállalatok vagy szövetkezetek nagyobb csoportjánál kimutatható. Ilyen alapon lehet beszélni a mezőgazdasági, illetve élelmiszeripari vállalatok és szövetkezetek érdekeltségéről.

Az érdekeltségi rendszerek bonyolult szövevényéből a tanulmány két alapvető problémakört emel ki: egyrészt az élelmiszeripari vállalatok koncentrációját és centralizációját, másrészt az ár- és jövedelemszabályozás néhány kérdését, s mindezek hatását az élelmiszeripari nyersanyagként értékesített mezőgazdasági termékek forgalmazására.

2. *A mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés eltérő üzemi koncentrációja és szervezeti centralizációja*

Általánosan elfogadott álláspont, hogy a mezőgazdasági termékforgalom karakterét hazánkban jelentős mértékben meghatározza az, hogy a nyersanyagtermelés — a végbement koncentráció és specializáció ellenére — a külön-külön viszonylag kis súlyt képviselő szocialista nagyüzemekben és kisgazdaságokban folyik, míg a felvásárlást túlnyomórészt a technikailag koncentrált, szervezetenként centralizált feldolgozóipar végzi. E kérdésnek tehát két lényeges oldala van: egyrészt az üzemi koncentráció, másrészt a szervezeti centralizáció.

a) *A termelés koncentrációja az élelmiszeriparban*

Az üzemi méretek növekedése a felszabadulás után erőteljes volt egész iparunkban, így az élelmiszeriparban, annak minden ágában is. E folyamat indítéka külföldön is, nálunk is a hatékonyság növelésére való törekvés. A fejlett technika igényli a koncentrációt. A viszonylag szűkösen rendelkezésre álló beruházási eszközök felhasználása is úgy látszott racionálisnak, hogy főként a már meglévő üzemeket bővítjük és modernizáljuk.

Az állami tulajdonban levő élelmiszerfeldolgozó ipartelepek száma 1960 és 1976 között 40 százalékkal csökkent, miközben az egy ipartelepre jutó állóeszköz állomány és termelés kb. ötszörösére növekedett. Az ipartelepi koncentráció alakulását többoldalúan mutatják be az alábbi adatok.

1. sz. tábla
AZ ÜZEMI KONCENTRÁCIÓ ALAKULÁSA AZ ÁLLAMI
ÉLELMISZERIPARBAN

Év	Ipartelepek száma	Egy ipartelepre jutó		
		állóeszközök bruttó értéke (1000 Ft)	foglalkozt. száma (fő)	termelési érték (millió Ft)
1960	3197	5 790	43	11
1965	2577	8 006	49	18
1970	2132	14 398	72	28
1975	1958	25 095	99	57

Forrás: Saját számítások a KSH adatai alapján.

A közölt adatok mögött nagy szóródások húzódnak meg. Nem érzékeltetik pl. a legnagyobb üzemek méreteit. Ezek súlya pedig rendkívül jellemző. 1975-ben az ipartelepek 4 százaléka foglalkoztatta az állami élelmiszeripar dolgozóinak közel felét, s itt működött az ágazat hajtóerő kapacitásának 60 százaléka. Az egyes ágazatok helyzetét a 2. sz. tábla mutatja be.

Számos elemzés bizonyítja, hogy élelmiszeriparunk üzemi koncentrációja túlzott. A nemzetköz összehasonlítások során kiderül, hogy a legfejlettebb országokban a korszerű kis- és középüzemek súlya lényegesen nagyobb mint nálunk. A túlzott méretekből származó nehézségek elsősorban magát az ipart terhelik. Az élelmiszeriparra talán fokozottan érvényesek Wilcsek Jenő sorai. A kis- és középüzemek lehetővé tennék, „hogy nagyüzemeink szűkítsék termelési spektrumukat, tehát növeljék a specializációt és javítsák a hatékonyságot, méghozzá anélkül, hogy ez feltétlenül gyártmányok termelésének kiesésével járna. A korszerű kis- és középüzemek ugyanis átvehetik olyan termékek gyártását, amelyek a nagyüzemek számára nem voltak gazdaságosak...”¹

Nem egyszerűen ipargazdasági problémáról van azonban szó. Az élelmiszeriparban a termékek minőségét is nagymértékben befolyásolja az, hogy a koncentráció optimális-e. Egyes termékeknel a hatalmas termelési méretek kifejezetten előnyösek

¹ Wilcsek Jenő: Korszerű kis- és középüzemek a magyar iparban (Közgazdasági Szemle 1970. 7—8. sz.)

AZ IPARTELEPEK SZÁMÁNAK MEGOSZLÁSA A FOGLALKOZTATOTTAK
SZÁMÁNAK NAGYSÁGCSOPORTJAI SZERINT, 1975.

Iparág	Szünetelő ipartelepek száma	főt foglalkoztató ipartelepek száma				Összes ipartelep	Egy ipar- telepre jutó termelés (millió Ft)
		Legfeljebb 50	51—300	301—1000	1000-nél több		
Húsipar	1	3	26	18	8	56	526
Baromfiipar	—	3	5	7	3	18	336
Tejipar	6	26	51	10	1	94	111
Tartósítóiipar	2	44	21	17	11	95	119
Malomipar	9	209	76	2	—	296	68
Sütőiipar	63	680	107	3	—	853	7
Cukoripar	—	—	—	9	2	11	348
Édesipar	—	—	—	4	4	8	286
Növényolajipar	—	—	—	4	1	5	761
Szeszipar	9	87	17	6	—	129	22
Boripar	1	151	23	4	—	179	26
Söripar	—	9	7	3	2	21	154
Ásványvíz, szikvíz, üdítőital	4	123	17	—	—	144	5
Dohányipar	3	27	14	4	1	49	66
Összesen	98	1372	364	91	33	1958	57

Forrás: Élelmiszeripari Adattár, 1977.

ilyen szempontból is (egységes, állandó minőség), gyakran azonban a tömeggyártás a minőség romlásával, a választék szűkülésével, a megnövekedett szállítási távolságok miatti ellátási nehézségekkel jár. A sütőipar, a tejipar, a söripar és egyes termékeknél a konzervipar és húsipar túlzott méretei hazánkban is magukkal hozták és hozzák ezeket a következményeket.

Témánk szempontjából legfontosabb az az összefüggés, amit Csizmadia Ernő a következők szerint fogalmazott meg: „Az élelmiszeripari koncentráció másik korlátozó tényezője a nyersanyagtermelésre és hasznosításra gyakorolt hatása. Amennyiben az erősen koncentrált feldolgozás miatt a nyersanyag jelentős része megromlik, elvész a fogyasztás számára, *átvittele értékesítési nehézségekkel párosul a mezőgazdasági nagyüzemekben...*”²

A túlzott koncentráció két további — mezőgazdasági termékforgalomra gyakorolt — hatását emelem még ki. Az egyik az, hogy a hiányzó kis- és középüzemek létrehozásában nagy szerepe van a mezőgazdasági nagyüzemeknek, a saját feldolgozás fejlesztése útján. A másik összefüggés az, hogy az üzemi koncentráció egyik alapját képezi a szervezeti centralizációnak, mely közvetlen hatással van a termékforgalmazásra, illetve az ezzel kapcsolatos érdekeltségi rendszerekre.

b) Az élelmiszeripari vállalatok szervezeti rendszere

Az élelmiszeripar vállalati centralizációja már az 1950-es években is erőteljes volt és ez fokozódott a hatvanas évek elején végrehajtott átszervezés során. Ekkor egyrészt a vállalatok felügyeletét gyakorló minisztériumi iparigazgatóságok szerepét az országos nagyvállalati központok és a trösztök vették át, másrészt a termelő és felvásárló tevékenységet szervezetileg is összekapcsolták.

A centralizáció ma kisebb, mint a hatvanas években volt. 1971-ben hozták létre az ún. korlátozott hatáskörű trösztöket részint a baromfi-, cukor-, dohány-, szesz-, söripari és borgazdasági országos nagyvállalatok átszervezése révén, részint pedig a konzervipari és a tejipari tröszt hatáskörének korlátozásával. Ma tehát csak a húsipar és a malomipar területén működnek teljes hatáskörű trösztök. A korlátozott hatáskörrel rendelkező trösztöknél igazgatótanács működik, melynek meghatározott ügyekben döntési, továbbá minden — a tröszt egészét érintő — fontosabb kérdésben véleményezési hatásköre van.

Az állami élelmiszeripari vállalatok 65 százaléka tröszti keretekben működik, s ezek adják az ágazat termelésének 82—85 százalékát. Az országos nagyvállalatok részesedése az élelmiszeripar termeléséből 9—12 százalék között mozog, míg a tanácsi vállalatok súlya 5—6 százalék.

A tröszt gyakorlatilag középfokú irányító szerv, bár egyúttal gazdálkodó egység is, a költségvetéssel maga számol el. A tröszthöz tartozó vállalatok szintén jogi személyek, de önállóságuk erősen korlátozott, ugyanis a tröszt:

- a fejlesztési alapokat centralizálja
- az exporttevékenységet kézbentartja (az exporttervet lebontja, az export-szubvencióval maga gazdálkodik stb.)
- ellátási felelősséget visel, melyet igen gyakran adminisztratív eszközök útján (tervbontás, kontingensen stb.) „oszt meg” vállalataival
- központosítja a kutatást, marketinget, gyártmányfejlesztést stb.

² Csizmadia Ernő: Bevezetés az élelmiszergazdaságtanba (Akadémiai, 1973. —255. old.)

Országos nagyvállalati formában ma már csak a növényolajipar, az édesipar és a hűtőipar üzei működnek. A kötöttségek itt még erőteljesebbek.

Tanácsi irányítás alá a sütőipar, az ásványvíz- szikvíz- és üdítőitalgyártás, továbbá a szeszipar egy kisebbik része tartozik. Ezek az ágazatok csak egészen kis hányadban szerzik be nyersanyagaikat a mezőgazdaságtól. A mezőgazdasági nagyüzemek értékesítésében ez elhanyagolható, tehát az *élelmiszeripari felvásárlást gyakorlatilag teljes egészében a trösztökhöz tartozó vállalatok és az országos nagyvállalatok végzik.*

c) Koncentráció és centralizáció a mezőgazdaságban

Az élelmiszeripar koncentrálódásával egyidejűleg a mezőgazdaságban is végbe ment ez a folyamat, sőt itt gyorsabb ütemben. Különösen a termelőszövetkezeti szektorban növekedtek meg a méretek az utóbbi másfél évtizedben. Az átlagos termőterületnél is gyorsabban növekedett a szocialista nagyüzemek eszközállománya és termelési értéke. A koncentráció fejlődését a 3. sz. tábla mutatja be.

3. sz. tábla

A MEZŐGAZDASÁGI NAGYÜZEMEK KONCENTRÁCIÓJA

Megnevezés	Mérték- egység	Állami gazdaságok			Mg-i term. sz.		
		1965	1970	1975	1965	1970	1975
Gazdaságok száma		214	180	150	3278	2441	1598
Egy gazdaságra jutó:							
Termőterület	ha	4556	5283	6233	1422	1941	3078
Állóeszközök bruttó értéke	millió Ft	91	154	290	8	24	73
Foglalkoztatottak	fő	790	872	968	344	441	410
Halmazott term. érték	millió Ft	56	110	267	11	24	68
Termékértékesítés	millió Ft	38	88	192	7	19	52
Nyereség	millió Ft	3	6	19		3	7

Forrás: Saját számítások a KSH adatai alapján.

A termékértékesítés szempontjából alapvető kérdés, hogy a koncentráció hogyan befolyásolta a specializációt. A nemzetközi tapasztalatok arra utalnak, hogy a mezőgazdaság iparosodása során a két folyamat párhuzamosan halad előre.

A hatvanas években nálunk nem lehetett kimutatni szoros kapcsolatot a koncentráció és a specializáció között. A termelés szakosodása csak későbbben indult el és lassabban halad előre, mint a termőterület és az eszközök koncentrációja. A hatvanas évek második felében is a termelőszövetkezetek 50, az állami gazdaságok 40 százalékában 16—20 növényt termeltek. Húsznál is több növényt termeltek a nagyüzemek harmadában. Búzát, kukoricát, lucernát, napraforgót csaknem minden gazdaság termelt. A termelőszövetkezetekben szinte mindenütt tartottak szarvasmarhát és sertést is.³

A szakosodás folyamata az utóbbi 6—8 év során gyorsult fel, főként a legfejlettebb, iparszerű termelési eljárások elterjedésével. Ezek a módszerek a növény-

³ Donáth Ferenc: A kollektivizált mezőgazdaság iparosodása Magyarországon (Közgazdaság, Szemle, 1976. 6. sz.)

termelésben csak nagy termőterület bevonásával gazdaságosak. (Pl. a különböző kapacitású gépsorok szerint a kukoricaterület minimuma 4—800 h-ra, a cukorrépáé 150 ha-ra emelkedett.) A termelés méreteinek növekedése egyrészt új koncentrációs hullámot hozott felszínre, másrészt viszont meggyorsította a specializálódást.

A szakosított állattenyésztő telepek terjedése ugyanezt eredményezte a takarmányszükséglet és a tőkeigény növelése útján.

A specializálódási folyamat azonban még mindig lassú a legfejlettebb mezőgazdasággal rendelkező országokhoz képest. Ez főként a fejlesztési eszközök hiányára vezethető vissza, de olyan speciális okok is közrejátszanak mint a termelőszövetkezetek ellátási, foglalkoztatási kötelezettsége, a gyenge adottságú nagyüzemek nagy súlya stb.

d) Az eltérő koncentráció és centralizáció hatása az élelmiszeripar és mezőgazdaság kapcsolatára

A mezőgazdaságban végbement koncentráció és specializáció módosította némileg az élelmiszeripari és mezőgazdasági alapegységek egymáshoz viszonyított pozícióit, de jelenleg is:

- az élelmiszeripari vállalatok méretei lényegesen meghaladják az állami gazdaságok és különösen a termelőszövetkezetek méreteit
- a két ágazat konkrét kapcsolataiban ezek a differenciák fokozódnak azáltal, hogy a feldolgozó vállalatok specializációja lényegesen nagyobb
- a mezőgazdasági termékfelvásárlást végző iparvállalatok gazdasági önállósága korlátozott, mert zömük trösztli szervezethez tartozik.

E tényezők jelentős hatást gyakorolnak az élelmiszeripari, illetve mezőgazdasági vállalatok és szövetkezetek gazdasági érdekeltiségére, ezen keresztül forgalmi kapcsolataikra.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari alapegységek pozícióinak különbségeit a 4. sz. tábla adatai érzékeltetik. Az összeállításban csak a minisztériumi felügyelet alatt működő feldolgozó vállalatok szerepelnek, miután — mint már ezt kimutattam — az ipari felvásárlást szinte teljes egészében ezek végzik. Az adatgyűjtés nehézségei miatt nem tudtam figyelembe venni a sütő- és tésztaipari minisztériumi vállalatok mutatóit, viszont a túlnyomórészt trösztli keretek között működő szeszipar adataiból nem tudtam kivenni a három tanácsi vállalat mutatóit. Úgy gondolom, hogy ezek nem okoznak alapvető torzítást.

A tábla adataiból egyértelműen kiderül, hogy az élelmiszeripari vállalatok egyenként lényegesen nagyobb gazdasági erőt képviselnek, mint egy-egy mezőgazdasági nagyüzem. A forgalmazás során azonban sokkal nagyobb pozíciókülönbségek léteznek, mint azt az adatok mechanikus összevetésével érzékeltetni lehet. Azt látjuk pl., hogy a feldolgozó vállalatok nyersanyag beszerzéséhez képest az állami gazdaságok értékesítése 38, a termelőszövetkezeteké 10 százalék. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy egy élelmiszeripari vállalat átlagosan 10 termelőszövetkezettel és —durván— 3 állami gazdasággal áll kapcsolatban. A mezőgazdasági termelés sokkal kisebb mértékű specializációja miatt ugyanis az egyébként valóban tekintélyes volumenű árutömeg több vevőhöz, ezen belül több ipari vállalathoz kerül. Ezzel szemben az élelmiszeripari ágazatok nyersanyagszükséglete többnyire egy mezőgazdasági ághoz kapcsolódik.

Ezt az összefüggést bizonyítja az 5. sz. tábla, ahol öt jelentősebb vertikumban tíz mezőgazdasági termék nagyüzemi értékesítését, illetve élelmiszeripari felhasználását hasonlítottam össze. Az adatok persze csak tendenciákat érzékeltetnek, s az

**A MEZŐGAZDASÁG ÉS AZ ÉLELMISZERIPAR VÁLLALATI
KONCENTRÁCIÓJÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA, 1975.**

Megnevezés	Mérték- egység	Mező- gazdaság		Minisztériumi élelmisz. ipari vállalatok	Állami Mg.-i gazd. tsz.	
		állami mg-i gazd. tsz-ek			az élelmisz. ipari váll. %-ában	
Vállalatok (szövetkezetek) száma		150	1598	124	121	1289
Egy váll.-ra (szövetkezet) jutó						
Termelési érték	millió Ft	267	68	853	31	8
Állóeszközök bruttó értéke	millió Ft	290	73	366	79	20
Foglalkoztatottak	fő	968	410	1342	72	31
Termékértékesítés	millió Ft	192	52	—		
Nyersanyagbeszerzés	millió Ft	—	—	499	38	10
Nyereség		19	7	39	49	18

Forrás: Saját számítások a KHS adatai alapján.

ilyenfajta összehasonlításnak több hibája van. A legkomolyabb probléma, hogy a nagyüzemek átlagos értékesítését — a szükséges adatok hiányában — az összes gazdaság figyelembevételével számoltam, holott a viszonylag szerény specializáció is odavezet, hogy nem mindenütt termelik a megfigyelt termékeket. A gyakorlatban tehát az egy gazdaságra jutó értékesítés volumene minden terméknél nagyobb mint azt a közölt adatok sejtetik.

A lényegen ez azonban nem sokat változtat. Ha az utolsó oszlopokban közölt viszonyszámokat pl. kétszeresére növeljük, még mindig igen kicsik maradnak.

Bizonyos viták során — pl. az integrációs pólussal kapcsolatban — gyakran hangzik el, hogy nálunk — szemben a tőkés országokkal — a koncentrált ipar a szintén koncentrált mezőgazdasággal áll kapcsolatban. Ez kétségtelen tény, de a konkrét nyersanyagbeszerző folyamatban — még ha most eltekintünk is a háztáji és egyéb kisgazdaságoktól — egy iparvállalat 50—100 vagy ennél is több mezőgazdasági nagyüzemtől vásárol, tehát nálunk is igen nagy a koncentrációbeli különbség (ilyen szempontból nézve.)

S ehhez jön még a trösztli szervezés problémája. A fentiekben vizsgált 124 vállalatból 1975-ben 118 tartozott tröszthöz.

Az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek, illetve a feldolgozó vállalatok érdekei eleve jelentősen eltérnek, nemcsak azért, mert eltérő a koncentráltáguk és a specializáltságuk. Ezt az eltérést jelentősen felerősíti az, hogy az élelmiszeripari vállalatok érdekeltségi rendszere nem a saját objektív — és az ágazat egészétől nyilvánvalóan különböző — érdekeire, hanem a tröszt érdekeire van hangolva.

Témánk szempontjából itt az a legfontosabb, hogy a vállalatok többsége a felvásárlás során nem a saját nyersanyagbázisának biztosítását mérlegeli, pontosabban nemcsak ezt. A társvállalati forgalmon túl közrejátsszik ebben az is, hogy a trösztök a felvásárlást többnyire közvetlen módszerekkel irányítják.

Több ágazatban elterjedt az ún. „blanketta-szerződés”, amikor a tröszt előre elkészített nyomtatványok, „blanketták” kibocsátásával a vállalatok és ezen keresztül a mezőgazdasági partnerek számára előírja a felvásárlás minden lényeges körülményét. Más ágazatokban a tröszt fenntartja azt a jogot, hogy a vállalat által megkötött szerződést felbontathatja.

**A MEZŐGAZDASÁGI NAGYÜZEMEK ÉRTÉKESÍTÉSÉNEK
ÉS AZ ÉLELMISZERIPARI VÁLLALATOK NYERSANYAGFELHASZNÁLÁSÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA, 1975.**

Élelmiszeripari ágazat	Termék mértékegys.	Egy állami	Egy mg-i	Egy élelm.-ip.-i vállalatra jutó felhaszn.	Egy állami	Egy mg-i
		gazd.ra	tsz-re		gazd.-ra	tsz-re
		jutó értékesítés			jutó értékesítés az átlagos élelmiszerip.-i felhasználás százalékában	
1	2	3	4	5	3:5	4:5
Húsipar	Vágómarha, t	267	166	12 217	2,2	1,3
	Vágósertés, t	1110	223	29 450	3,8	0,8
Baromfiipar	Pecsényecsrinke t	72	75	15 123	0,5	0,5
	Tojás, 1000 db	1466	289	57 468	2,6	0,5
Tejipar	Nyerstej, 1000 l	1615	628	81 748	2,0	0,5
Tartósítóiipar	Paradicsom q	1174	1188	117 877	1,0	1,0
	Zöldborsó q	2008	758	32 676	6,1	2,3
	Uborka q	52	231	27 147	0,2	0,9
Malomipar	Búza, t	3012	1457	88 378	3,4	1,6
	Kukorica, t	2032	1253	38 630	5,3	3,2

Forrás: Saját számítások a KSH adatai alapján.

Ilyen körülmények között sem a feldolgozó vállalat sajátos érdekeit, sem a nyersanyagot szállító szerződő fél érdekeit nem lehet figyelembe venni.

A probléma közismert, a megoldást keresik a szakemberek. Nem kevesen javasolják a trösztök megszüntetését. Úgy tűnik azonban, hogy nyomós érvek szólnak a tröszti konstrukció mellett, illetve valamilyen formát öltő centralizáció mellett. (Fejlesztések, export, készletgazdálkodás, intervenciók stb.) Biztos azonban az, hogy a trösztökön belül lehetőség van a belső mechanizmus indirekt irányba való módosítására, ehhez tartozóan a felvásárlás decentralizálására.

Mások a mezőgazdaság és az élelmiszeripar eltérő koncentrációjából és centralizációjából adódó problémák megoldását, illetve csökkentését úgy tartják lehetségesnek, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek érdekeit szintén centralizált szervek képviselik az élelmiszeripari trösztökkel és nagyvállalatokkal szemben.

E téren valóban nagy jelentőségű az *Állami Gazdaságok Országos Központja*, a *Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa*, valamint ezek területi szerveinek érdekvédelmi funkciója, illetve koordináló tevékenysége. Úgy tűnik azonban, hogy —különösen a szövetkezeti szektort illetően — e szervezetek a meglévő jogaik, anyagi eszközeik és egyéb lehetőségeik mellett nem tudják ellensúlyozni a nagyfokú ipari centralizáció kedvezőtlen következményeit.

A *termelési rendszerekbe* tömörült gazdaságok egyes termékek esetében — pl. kukorica — rendkívül nagy gazdasági potenciált képviselnek. E rendszerek ma még azonban inkább a szűkebb értelemben vett termelés terén koordinálják tevékenységüket. *Marillai Vilmos* elemzése szerint: „Jelenleg a termelési rendszerekben részt vevő mezőgazdasági termelőszövetkezetek és állami gazdaságok elsősorban a rendszeren belüli tevékenység jövedelmezőségének fokozásában érdekeltek. Ezért nem fűződik jelentős rendszerszintű vagy rendszerjellegű vállalati érdek a termékgalmazás és feldolgozás tevékenységi köreinek megszervezéséhez.”⁴

Az AGKER-nak és a TSZKER-nek szintén része lehet a feldolgozóipar centralizáltságának ellensúlyozásában, bár ez semmi esetre sem tartozik alapvető feladataik közé.

Ma a monopolhelyzet káros következményeinek megakadályozása főként az állami szervek feladata. A termékgalmazás szabályozása során egy sor intézkedés éppen ezt célozza. Úgy tűnik azonban, hogy ezek az intézkedések nem minden esetben hatékonyak.

3. Az ár- és jövedelemszabályozás néhány kérdése és ezek összefüggései a mezőgazdaság és az élelmiszeripar kapcsolataival

a) A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelői árak alakulása

A termékgalmazás piaci jelenség, így vizsgálatának szerves részét kell képezni az árrendszer elemzésének. E helyen azonban az árszabályozást nem abból az aspektusból vesszük szemügyre, hogy az részét képezi a szorosabb értelemben vett forgalmazás szabályozásának. Az árrendszer ugyanis közismerten a jövedelemszabályozás eszköze is, s jelen témánk éppen ez. A jövedelemszabályozás egyúttal a termelés orientálásának eszköze is, s ezen keresztül jelentős szerepe van a forgalmi kapcsolatokra.

⁴ Marillai Vilmos: A termelési rendszerek vertikális fejlesztésének néhány elvi kérdése (Gazdálkodás, 1976. 12. sz.)

A mezőgazdasági nagyüzemek önálló vállalati gazdálkodásához szükséges feltételeket a hatvanas évek közepétől egy sor ár- és pénzügyi intézkedéssel igyekeztek az állami szervek biztosítani. Ezek között kiemelkedő jelentősége volt a felvásárlási árak folyamatos emelésének. 1965-től 1976-ig mintegy 70 százalékkal növekedtek a felvásárlási árak.

Az általános árszínvonal-növekedés mögött jelentős szóródások vannak. Az állatok és állati termékek felvásárlási árai a fenti időszakban 82, a növényi termékeké 57 százalékkal emelkedtek.

Közismert dolog, hogy bár az áremelés valóban szerves része volt az önálló vállalati gazdálkodás megteremtésének, a szocialista nagyüzemek javuló gazdálkodási eredményeinek forrása nem ez volt, hanem elsősorban a *termelés volumenének nagymértékű növelése*. A folyamatos árrendezéssel egyidejűleg ugyanis egyrészt növekedtek a termelési költségek, ezen belül is főként a dologi költségek, másrészt módosult a nagyüzemek pénzügyi rendszere, egy sor kiadást az árbevételből kell fedezni, melyek korábban a költségvetést terhelték.

Jól érzékeltetik a fentieket a MÉM STAGEK számításai: 1971 és 1975 között. 18 vizsgált termék közül 13-nál az önköltség nagyobb mértékben növekedett, mint az értékesítési átlagár.⁵ Az V. ötéves terv elején megvalósított felvásárlási áremelkedéseket is mindenekelőtt az indokolta, hogy halaszthatatlanná vált a mezőgazdasági termelésben felhasznált ipari eredetű — főként importból származó — termelési eszközök áremelkedésének továbbhárítása. Az árintézkedések tervezésénél eleve számoltak azzal, hogy nagyüzemekben a költségnövekedés meghaladja a bevétel-növekedést.⁶

A mezőgazdasági termékek felvásárlási árainak emelkedése másik oldalról nézve az élelmiszeripar beszerzési árszínvonalának növekedését jelenti. (A közölt adatok automatikusan nem használhatók az élelmiszeripari nyersanyagok árindeksként. Egyrészt a felvásárlási árak indexeinek kiszámításánál az ipari ártól jelentősen eltérő felvásárló kereskedelmi árakat is figyelembe veszik, másrészt a mezőgazdaság fő, de korántsem egyedüli nyersanyagszállítója az élelmiszeriparnak. A nyersanyagárak alakulásának tendenciáit mindezek ellenére jól tükrözik a felvásárlási árindeksek.)

A nyersanyagárak emelkedése mögött elmaradt az élelmiszeripari végtermékek árainak növekedése. Ez elsősorban arra az életszínvonal-politikai alapelvre vezethető vissza, hogy az alapvető élelmiszerek fogyasztói árszínvonalának a közgazdaságilag elviselhető határokon belül stabilnak kell lenni. Ilyen alapelv mellett sem lehetett elkerülni a legalapvetőbb élelmiszereknél (tej, cukor, hús stb.) sem a fogyasztói árak emelését. Mégis, összességében az élelmiszerek fogyasztói árai a termelői árakhoz képest mérsékeltten növekedtek. A valóságban rendkívül bonyolult összefüggéseket úgy lehet tehát leegyszerűsíteni, hogy a mezőgazdasági termelői árak növekedése csak viszonylag kis részben gyűrűződött be a fogyasztói árakba és ennek konzekvenciáit bizonyos mértékben az élelmiszeripar viselte. (1.: 6. sz. tábla)

b) Az élelmiszeripari vállalatok jövedelemszabályozása

A táblázaton látható, hogy a beszerzési áraknak a termelői árakhoz viszonyított gyorsabb ütemű növekedése főként az indirekt irányítási rendszer bevezetése utáni években következett be. Ebben az időszakban több más nehézséggel is meg kellett

⁵ Csete László—Hasznos Ilona: A főbb mezőgazdasági termékek költségei és jövedelmezősége a termelőszövetkezetekben (MÉM STAGEK, 1976.)

⁶ Szabó Ferenc: A mezőgazdaság, az élelmiszeripar és az erdészet szabályozó rendszere (Mezőgazdasági, 1976.) —32. old.

**AZ ÉLELMISZEREK TERMELŐI ÉS FOGYASZTÓI ÁRÁNAK
ALAKULÁSA**

Megnevezés	1970	1975
	évi árak az 1965. évi árak %-ában	
Mezőgazdasági termékek felvásárlási ára	133	153
Élelmiszeripari termelői ár	123	145
Fogyasztói ár:		
Szűkebb értelemben vett élelmiszerek	107	117
Élvezeti cikkek	105	130

Forrás: Saját számítások a KSH adatai alapján.

küzdeni az élelmiszeriparnak. Ezekre az évekre esik a beruházások visszaesése, a kapacitáshiányok, szűk keresztmetszetek kialakulása, a műszaki színvonalal kapcsolatos problémák kiéleződése is.

Mindezek következtében csökkenni kezdett az ágazat tiszta jövedelme, s a rohamosan fokozódó költségvetési támogatások ellenére is az egyéb iparágaktól messze elmaradó ütemben növekedett a vállalati nyereségek összege. Az eszköz — illetve bérarányos nyereség rendkívüli mértékben csökkent.

1968 és 1975 között megfordult az élelmiszeripar költségvetési támogatásainak és elvonásainak egyenlege. Még 1968-ban a nyereségadón kívüli befizetések — igaz, hogy szerény mértékben — 1,1 milliárd Ft-tal meghaladták a támogatásokat, addig 1975-ben a 15,7 milliárdos elvonással szemben 24,2 milliárd Ft-ot tett ki a támogatás. Ezen belül ugyanilyen irányú változás következett be a forgalmi adó és az árkiegészítés egyenlegében.

Az élelmiszeripar főbb jövedelmi mutatóinak abszolút és relatív — más ipari ágazatokhoz viszonyított — romlását a 7. sz. tábla érzékelteti. 1968-ban az élelmiszeripar eszköz-, illetve bérarányos nyeresége meghaladta az egyéb ipari ágazatok átlagát, 1975-ben már messze elmaradt attól.

7. sz. tábla

FONTOSABB JÖVEDELMI MUTATÓK ALAKULÁSA AZ IPARBAN

Megnevezés.	Szocialista ipar élelmiszeripar nélkül		Élelmiszeripar	
	1968.	1975.	1968.	1975.
Tiszta jövedelem (millió Ft)	41 241	110 034	5621	1 314
Elvonások (millió Ft)	24 010	45 389	9665	15 654
Támogatások (millió Ft)	9 750	15 585	8563	24 217
Nyereség (millió Ft)	26 981	69 895	4519	5 337
100 Ft lekötött eszközre jutó				
Tiszta jövedelem (Ft)	14,33	22,44	11,89	1,65
Nyereség (Ft)	9,38	14,26	9,56	6,68
100 Ft kifizetett bérre jutó				
Tiszta jövedelem (Ft)	129,38	209,07	156,26	19,72
Nyereség (Ft)	84,93	132,80	125,63	80,04

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1968. és 1975.

Ebben a helyzetben egyre fokozódó mértékben vált szükségessé, hogy az állam egyedi jellegű preferenciákat nyújtson az élelmiszeriparnak. Ilyenek voltak pl.: bérpreferenciák, egyes iparágaknál az amortizáció 100 százalékos visszatartásának engedélyezése és az eszközköztési járulék megszüntetése, veszteségtérítés, fejlesztési alapok költségvetési kiegészítése stb. A vállalati beruházások közvetlen és közvetett támogatási aránya 1975-ben csaknem 50 százalékos volt.⁷

1976-ban a szabályozórendszer átfogó módosítása nyomán enyhültek a nehézségek. A termelői árak átlagosan mintegy 10 százalékkal emelkedtek. Ezek belül differenciák voltak egyrészt értékesítési irányok szerint (belföldi értékesítési árak nagyobb mértékben növekedtek), másrészt termékek, illetve termékcsoportok szerint.

Az áremelést elsősorban a költségnövekedés okozta, ami a mezőgazdasági termékek felvásárlási árának 10 százalékot meghaladó növelése, az importált nyersanyagok ennél nagyobb mértékű drágulása, továbbá egyéb anyagok és szolgáltatások (üzem- és tüzelőanyag, fa, papír, szállítás stb.) áremelkedése nyomán jelentkezett.

A költségnövekedés nagyságrendje mintegy 10 milliárd Ft volt. Ez közel duplája az 1975. évi nyereségnek. Az élelmiszeriparban ezért nem lehetett követni a más iparágakban érvényesülő gyakorlatot, miszerint a költségnövekedés a nyereséget terhelte. Ugyanakkor viszont a teljes költségnövekedést (és bizonyos eredményjavulást) nem lehetett a termelői árak emelésével sem fedezni, mert ez tovább növelte volna a termelői és fogyasztói árak közötti feszültséget. Ilyen körülmények között speciális megoldás született: a költségnövekedést egyrészt úgy ellensúlyozta az állam, hogy az élelmiszeriparban — a dohány- szesz- és söripar kivételével — megszüntette az eszközköztési járulékot és az illetményadót, ezen túlmenően az élelmiszeripari vállalatok amortizációjukat teljes mértékben visszatartathatják és az általános nyereségadó fizetésénél is kedvezményben részesülnek.

Mint már említettem, 1976-ra lényegesen javultak az élelmiszeripar jövedelmi mutatói. Ugyanakkor az elmúlt évtized nehézségei nyomán alaposan felduzzadt a tennivalók köre is. Az állóeszközök nagymértékben elhasználódtak. A nullára leírt gépek és berendezések értéke közel 3 milliárd Ft, ezek teszik ki a teljes gép- és berendezésállomány több mint 15 százalékát.⁸ Az V. ötéves tervben az élelmiszeripari beruházások több mint 85 százaléka vállalati hatáskörben valósul meg, de a vállalati fejlesztési alapok — az igen jelentős egyedi preferenciák, közvetett támogatások ellenére is — a tervekben előirányzott fejlesztések forrásának még felét sem teremtik meg. A források tervezetében a közvetlen költségvetési támogatások súlya 30 százalék, a hiteleké 24 százalék.⁹

Sajátságos tehát az élelmiszeripar „monopolhelyzete”. Nemzetközi mércével mérve is rendkívüli koncentrátság és centralizáltság jellemzi, szűkös kapacitásai következtében a vállalati érdekeltség által is alátámasztott kereslete általában elmarad a kínálattól, ugyanakkor azonban tőkeszegény ágazat. (A fejlesztési alapok ugyan szintén centralizáltak, de relatíve kicsik.)

Ez a „felemás monopolhelyzet” felemás módon befolyásolja a mezőgazda ági nagyüzemek és a feldolgozó vállalatok kapcsolatait, érdekeik ütközését. Az ellentétes hatásúnak szánt állami intézkedések ellenére a trösztök, ezek vállalatai és az országos nagyvállalatok rövid távon gyakran a mezőgazdasági nagyüzemek érdekei fölé tudják helyezni saját érdekeiket. A koncentráció és centralizáció következtében ehhez elég nagy a gazdasági erőfölényük. Ez időnként komoly nehézségeket okoz a mezőgazdasági termékek forgalmazásában. Másrészt viszont a tőkehiány miatt az élelmiszer-

⁷ Szabó Ferenc: i. m. 34. old.

⁸ Szabó Ferenc: i. m. 101. old.

⁹ Szabó Ferenc: i. m. 101. old.

ipari szervezetek hosszabb távra nem tudják érvényre juttatni érdekeltységüket. A mezőgazdaság relációjában ez a megalapozott, mennyiségileg és minőségileg kiegyensúlyozott nyersanyagellátás biztosítását jelentené, ami a termelőerők mai színvonalán a vertikális integráció felé tendáló szoros kooperáció révén érhető el. A vertikális integráció viszont nem csak akarat kérdése, anyagilag is meg kell alapozni.

Első olvasásra ellentmondásosnak tűnnek az olyan-elég gyakran publikált — megállapítások, hogy nálunk a vertikális integrációt a feldolgozó szféra túlzott koncentrációja és centralizációja akadályozza. Ellenvéleményként felvethető, hogy a fejlett tőkés országokban éppen a gazdasági potencia nagymértékű differenciája tette lehetővé és objektíve szükségessé a farmok integrálását az ipari és kereskedelmi tőke által. Csakhogy ott — sok egyéb nagyon lényeges specifikus vonás mellett — merőben eltérő volt a helyzet abban a tekintetben, hogy az élelmiszeripar és a kereskedelem nemcsak abszolúte, hanem relatíve is sokkal tőkeerősebb volt a mezőgazdaságnál. Nálunk viszont a trösztök és nagyvállalatok operatív fokon rendkívül nagy hatáskörrel rendelkeznek, de stratégiaileg nagyon is önállóan, saját erejükből nem tudják anyagilag megalapozni a hosszú távon is kiegyensúlyozott, a mezőgazdasági termelőknek is előnyös termékforgalmazási rendszert.

c) A mezőgazdaság és az élelmiszeripar szabályozó-rendszerének közelítése

A mezőgazdasági nagyüzemek és az élelmiszeripari vállalatok érdekeltégi rendszerének nagyobb mértékű összehangoltságát, s ezen keresztül főleg a vertikális integrációt a szakemberek nagyrésznél álláspontja szerint az is akadályozza, hogy tevékenységi szférák és tulajdonformák szerint nagymértékben eltér a közgazdasági szabályozórendszer. A reform első éveitől kezdve állandóan napirenden van a *mezőgazdasági és az élelmiszeripari szabályozórendszer „közelítésének” kérdése*. Az Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézetben végzett elemzések szerint a szabályozókat alapvetően három módon lehet közelíteni:¹⁰

Alaki közelítés esetén a kulcsok, a szorzók, elvonási, alapképzési előírások stb. azonosak. Az azonos kulcsok azonban nem teremtenek azonos körülményeket, főként azért nem, mert a közgazdasági környezet és a gazdálkodási feltételek nagyon különbözőek.

Tartalmi közelítés esetén a különböző mértékű, nagyságrendű kulcsok, elvonások stb. alkalmazásával arra törekcszenek, hogy a vállalatoknál azonos színvonalú nyereség képződjék, azonos nagyságrendű alapok alakuljanak ki, a társadalmi tiszta jövedelem realizálása és elvonása azonos elvek szerint és azonos szinten valósuljon meg. Mindez inkább csak lehetőséget teremt a szorosabb kooperációra, de aktívan nem ösztönöz.

Orientációs közelítés esetén a gazdasági alapegységeket úgy lehet egy meghatározott irányba (pl. a vertikális integráció irányába) terelni, hogy — bár sem alakilag, sem tartalmilag nem azonos a különböző szférákhoz tartozó vállalatok szabályozó-rendszere — a szabályozók a kívánt tevékenységekre ösztönöznek.

A szabályozók közelítése terén az első jelentősebb gyakorlati (egyúttal kísérleti) lépéseket 1971-ben tettük meg, amikor a baromfiipar, a konzervipar és a boripar szabályozóit „közelítették” a mezőgazdasági nagyüzemekéhez. A közelítés fő vonásait tekintve „tartalmi” jellegű volt és nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket.¹¹ Ma már egyre inkább elfogadott az a vélemény, hogy az „orientációs” közelítés a leghatékonyabb.

¹⁰ Láng Pál: Közgazdasági szabályozó rendszerek továbbfejlesztésére irányuló kutatások az Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézetnél (ÉGI, Jubileumi Évkönyv, 1973.)

¹¹ Szénay László: A vertikális kapcsolatok érdekeltégi problémái az élelmiszertermelésben (Akadémiai, 1976.)

Д-р. Цзагань Ласло:

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ СИСТЕМЫ ЗАИНТЕРЕСОВАННОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И ИХ ЭФФЕКТ ОБОРОТ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРОДУКТОВ

(Резюме)

Автор анализирует две части системы заинтересованности предприятий пищевой промышленности: концентрацию производства и структурную централизацию отрасли, даже главные вопросы регулирования цен доходов.

Фабричная концентрация предприятий венгерской пищевой промышленности большая и международном сопоставлении. С одной стороны невыгодно влияет на эффективность промышленного производства, с другой затрудняет связь между предприятиями сельского хозяйства пищевой промышленности. Фабричные размеры тоже большие и сверх этого — большинство предприятий принадлежит к централизованной трестовой организации. Концентрация, централизация и специализация госхозов и колхозов значительно более маленькая. Это отличие затрудняет товарооборот сельского хозяйства.

В последние десятилетки сельскохозяйственные производственные цены быстрее повысились производственных цен пищевой промышленности. В последние годы положение улучшалось не в большой мере, но в пищевой промышленности всё таки есть нехватка капиталов и не имеет нужные финансовые фонды для расширения вертикальной интеграции.

Dr. Laslo Czagyány

SOME PROBLEMS OF THE SYSTEM OF INTERESTEDNESS OF FOOD PRODUCER ENTERPRISES AND THEIR EFFECT ON AGRICULTURAL TURNOVER

(Summary)

The author discusses two spheres of the system of interestedness of food producer enterprises; the concentration and sectoral organizational centralization of the production, and the main issues of price and income regulation.

The concentration of the Hungarian food industry — by international standard — is very high. This — on the one hand — influences unfavourably the efficiency of industrial production, and on the other — causes difficulties in the relations between large scale farms and food producer enterprises. The size of enterprises are large, and it is made worse by that the overwhelming majority of the enterprises belong to centralized "Trust" organization. The concentration, centralization and specialization of agricultural producer co-operatives are significantly smaller. This difference causes problems in the marketing of agricultural products too.

In the past decade the agricultural producer prices increased at a higher rate than the producer prices of the food industry. The profitability of the food industry significantly decreased. In the latest years some improvement can be observed, still the food industry is in need of capital, and it has no financial assets needed for the development of vertical integration.

TARTALOMJEGYZÉK

DR. ÉGETŐ EMESE: Papírpénz és hitelpénz?	3
DR. IMRE OTTÓ: A központi tervszerű irányítás (terv) és a piacsabályozás (piac) szintézisének gazdaságelméleti háttere	13
DR. MAYER LÁSZLÓ: Magyarország fejlődő országokkal való külgazdasági kapcsolatainak néhány kérdése	29
DR. SÍPOS MIKLÓS: A mezőgazdaság pénzügyi támogatásának forrása és funkciói a szocialista gazdaságban	41
DR. CZAGÁNY LÁSZLÓ: Az élelmiszeripari vállalatok érdekeltégi rendszerének néhány problémája és azok hatása a mezőgazdasági termékforgalomra	53

Felelős kiadó: Dr. Nagy Lajos

Készült: monó szedéssel, íves magasnyomással, 6,00 A5 ív terjedelemben, az MSZ 5601—59
és 5602—55 szabvány szerint.

Példányszám: 500

78-1539 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató